

ما رستم کلايه چو سگ پرور
ار کا خون چدره ميگر دشبدر

Nizami Gəncəvinin
“XOSROV VƏ ŞİRİN”
POEMASININ
ŞƏRHİ VƏ LÜĞƏT
(anonim əlyazma)

**NİZAMİ GƏNCƏVINİN
“XOSROV VƏ ŞİRİN”
POEMASININ ŞƏRHİ VƏ LÜĞƏT
(anonim əlyazma)**

BAKİ – “ELM” – 2019

Kitab Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 21 iyun 2019-cu il, 3 saylı iclasının qərarı ilə çap olunur.

**Transliterasiya edən,
nəşrə hazırlayan, ön söz və
alt yazıların müəllifi:**

*Əzizağa Nəcəfzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Elmi redaktor:

*Təhminə Bədəlova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Rəyçi:

*Tahirə Həsənzadə
tarix üzrə elmlər doktoru*

Mətni kompüterdə yığdı:

*Aytəkin Ağayeva
elmi işçi*

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının şərhli və lüğət (anonim əlyazma). Bakı: “Elm”, 2019, – 88 səh.

655(07) – 2019

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” POEMASI HAQQINDA ANONİM ƏLYAZMA

Son illərdə AMEA-nın həqiqi üzvləri Nərgiz Paşayeva, İsa Həbibbəyli və Teymur Kərimlinin rəhbərliyi altında ölkədə, eləcə də xaricdə Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycan alimlərinin apardığı uğurlu tədqiqatlar özünün elmi yeniliyi və fundamentallığı ilə diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, bu uğurlara görə biz ilk növbədə ötən əsrdə möhkəm təməllər üzərində formalaşmış milli nizamişünaslığa, onun Həmid Arslı, Mübariz Əlizadə, Rüstəm Əliyev, Qazənfər Əliyev, Azadə Rüstəмова, Əli Abbasov, Arif Hacıyev kimi mötəbər nümayəndələrinə və bu gün də sistemli, dərin elmi tədqiqatları, araşdırmaları ilə nizamişünaslıq elmimizin irəliləməsinə dayaq olan Nüşabə Arslı, Xəlil Yusifli, Çingiz Sasani, Mehdi Kazımov kimi dünyada tanınan və qəbul olunan alimlərimizə minnətdar olmalıyıq. Əldə etdiyimiz uğurların daha da intensiv olmasını istəyiriksə, bizə miras qalan qiymətli elmi irsi ictimailəşdirmək, daha da əlçatan edərək onun dərinəndə öyrənilməsi üçün şərait yaratmalıyıq. Bu, bizim varislik borcumuzdur. Bu məqsədlə biz Əlyazmalar İnstitutunun arxivində mövcud olan bir əlyazmanı müasir əlifba ilə çapa hazırlamağı qərara aldığımız. Azərbaycan nizamişünaslığının intibah mərhələlərinə aid olan bu əlyazma bir-iki nəfər istisna olmaqla, demək olar ki, heç bir alimə bəlli deyil.

2017-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Elmi

fondlar” şöbəsinin baş elmi işçisi¹ vəzifəsində çalışan, tarix üzrə elmlər doktoru Tahirə Həsənzadə bizim Nizami irsi ilə məşğul olduğumuzu bildiyindən İnstitutun əlyazma kataloqu ilə işləyərkən “Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin şərhı” kimi qeyd olunan bir əlyazmanın adına rast gəldiyini söylədi. Biz bu məlumatla maraqlanıb, həmin əlyazmanı İnstitutun əlyazmalar fondunda, fraqmentlər bölümündə aşkar etdik. Qeyd edək ki, bu əlyazma фп-1087 şifri altında mühafizə olunur. Çünki o, Respublika Əlyazmalar Fonduna (indiki AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) təhvil verilərkən əlyazmaların fraqmentlər bölümünə daxil edilmişdir.

Qırmızı üzlüklü qovluqda saxlanan bu əlyazma qara sapla bir-birinə tikilən çoxu sarı xətsiz kağızlar və az hissəsi məktəbli dəftərlərindən çıxarılmış vərəqlərdən ibarət üç ayrı dəftər şəklindədir. Vərəqlər sonradan karandaşla səhifələnib. Mətn üzərində müəllifin özü tərəfindən müəyyən düzəlişlər edilib: nə isə pozulub, yaxud əlavələr edilib.

Daha əvvəlki kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasında mürəkkəbli qələmlə yazılan bu əsər Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeməsindəki adların izahı – “Tarixi və əfsanəvi adlar və coğrafi terminlər”, çətin sözlərin lüğəti – “Lüğət” və mətndəki beytlərin şərhı – “Mətnin şərhı” hissəsindən ibarətdir.

3-cü hissədə beytlərə verilən hər bir şərhin qarşısında izah olunan beytin müəllifin istifadə etdiyi mənbədə, çox böyük ehtimalla “Xosrov və Şirin” poemasının Rəsul Rza tərəfindən edilən bədii tərcüməsinin ilk variantında (əlyaz-

¹Hazırda Tahirə xanım həmin institutun «Çap kitablarının tədqiqi» şöbəsinin baş elmi işçisidir.

masında və ya makina çapı nüsxəsində) yerləşdiyi konkret səhifə nömrəsi ilk vərəqdə “səh. 1”, daha sonra sadəcə rəqəm, məsələn “2.” yazılmaqla göstərilib.

Şərhlərin müəllifi əlyazmada özü barədə heç bir məlumat vermir, dəftərlərin heç birində adını yazmır. Təəssüf ki, bu səbəbdən onun şəxsiyyətini təyin edə bilmirik. Lakin əsər onu yazan müəllif haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir və onun barəsində müsbət təəssürat formalaşdırır. Onun elmi işçi kimi fəaliyyət göstərdiyini də ehtimal etmək olar.

Belə ki, şərhlər və lüğətin müəllifi əsər boyu mətnşünaslıq işarələrindən istifadə edir və müəyyən məqamda istinad məqsədi ilə məşhur İran şərqşünası Vəhid Dəstgirdinin adını çəkir. Bu kiçik ipucu vasitəsilə əsərin qələmə alındığı ili təxmin etmək mümkündür.

Nizamişünas Yevgeni Bertelsin qeydlərinə əsasən, “Ərməğan” jurnalının nəşiri Vəhid Dəstgirdi Nizami “Xəmsə”sinin tam mətninin nəşri işinə 1935-ci ildə başlamış və “Xəmsə”ni 6 cildə İranda nəşr etdirə bilmişdi. Həmin nəşrin son 6-cı cildi SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasına yalnız 1940-cı ildə daxil olmuşdur².

Bu faktı, həmçinin əlyazmanın daha öncəki kiril əlifbası³ ilə qələmə alındığını və müəllifin bəzən müəyyən əlifba xətalalarına yol verdiyini nəzərə alsaq, çapa hazırladığımız əsərin XX əsrin 40-ci illərində qələmə alındığını güman edə bilərik.

² Вах: Бертельс Е.Э. Низами и его изучения (к 800-летию юбилею) // Советское востоковедение, Т. 1, М.: Издательство Академии Наук СССР, 1940, 95-106, 100).

³Kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasına rəsmi keçid 1939-cu ildə baş verdi.

Qeyd edək ki, Əlyazmalar İnstitutunda qorunan eyni dövrə aid əlyazmaların əksəriyyəti ərəb əlifbası ilə, yaxud latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilədir. Diqqət etsək, bu dövr yazılı nümunələrdən yalnız rəsmi əhəmiyyətli, dövlət qurumlarında yazışma xarakterli və hökumət sifarişli əlyazmaların kiril qrafikası ilə yazıldığını görürük.

Belə ki, 30 il ərzində üç əlifba dəyişən insanlar üçün bu yazı sisteminə uyğunlaşmaq çətin gəldiyindən zərurət olmadıqda ərəb qrafikası ilə yazmağa üstünlük verirdilər.

Əlyazmanın dilindən təyin etmək olur ki, müəllif mollaxana təhsili görüb, Quran, hədislərdən məlumatlıdır. Bununla yanaşı, ali təhsil də alıb və böyük ehtimalla elmi tədqiqatla da məşğul olurmuş.

Diqqət etsək, daha çox XX əsrin 20-30-cu illəri üçün xas olan Osmanlı türkcəsinin təsiri şərhlərin dilində aydın hiss olunur. Bu, onu göstərir ki, müəllif ya Türkiyədə təhsil alıb, ya da bu coğrafiyada təhsil almış şəxslərlə sıx ünsiyyətdə olub. Bu təsir onun mütaliə dairəsi ilə də bağlı ola bilərdi.

Yəqin ki, müəllifə “Xosrov və Şirin” əsərinə şərh və çətin anlaşılan sözlərin izahı məqsədi ilə lüğət tərtib etmək dahi Nizaminin 800 illik yubileyi ərəfəsində sifariş olunubmuş, lakin Nizami əsərlərinin çapı zamanı bu variant nədənsə məqbul bilinməmiş və elə əlyazı variantında qalmış, sonradan ya müəllifin özü, ya ailə üzvləri, ya da çalışdığı elmi təşkilat tərəfindən 1950-ci ildə müstəqil müəssisə kimi fəaliyyətə başlayan Respublika Əlyazmalar Fonduna (indiki AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) təhvil verilmişdir.

Naməlum müəllifin, şübhəsiz ki, böyük zəhməti baha-sına ərəsəyə gəlmiş bu işi müasir əlifbaya çevirərək tədqiqat-

çıların istifadəsinə təhvil verməyi özümüzə mənəvi borc bildik. Mətni müasir latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına çevirərkən əlyazmanın orfoqrafiyasına toxunmadıq, orijinallığını qorumağa çalışdıq ki, müəllifin fərdi üslubuna xələl gəlməsin. Şərhlərdə, lüğətdə razılaşmadığımız, bizə şübhəli gələn, qaranlıq qalan məqamlar da var. Müəllifin dünyagörüşü, fəaliyyət göstərdiyi mühit haqqında tam mənzərəni ortaya qoymaq üçün onları da olduğu kimi saxlamağı məqsədmüvafiq bildik. Lakin mətnin redaktə olunmamış əlyazma olduğunu nəzərə alıb çox zəruri hallarda bəzi düzgülü işarələrini əlavə etməyi və orijinalda bitişik yazılmış bəzi ədatları ayırmağı vacib hesab etdik.

Əsəri çapa hazırlayarkən dəftərləri bu ardıcılıqla düzməyi məqsədə müvafiq bildik: “Mətnin şərh”, “Tarixi və əfsanəvi adlar və coğrafi terminlər”, “Lüğət”.

Qeyd edək ki, ötən əsrdə Azərbaycanda nəşrə hazırlanan Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasına müxtəlif şəxslər, nizamişünas alimlər şərh və izahlar yazmışlar. Çapa hazırladığımız əlyazma ilə bu şərhlərdən üçünü müqayisə etdik. Müqayisəyə cəlb olunan izah, şərh və lüğətlər bunlardır:

1. Rəsul Rzanın etdiyi poetik tərcümənin 1947-ci il nəşrinə əlavə edilən Mirzə Həsən Rzaquliyevin hazırladığı “Mətnin izahı”. “Tarixi və əfsanəvi adlar”. “Lüğət”;

2. Həmin tərcümənin 1962-ci il nəşrinə əlavə olunan Məmmədağa Sultanovun hazırladığı “İzahlar”;

3. Həmid Məmmədzadənin etdiyi filoloji tərcümənin 1981-ci il nəşrinə mütərcimin özünün yazdığı “İzahlar”.

Müqayisə göstərdi ki, əlimizdə olan əlyazma bu mətnlərdən heç biri ilə eyni deyildir. Bu şərhlərin hər biri ayrı-ay-

n müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır. Bu da aşkarlanan əlyazmanın anonim müəllifə aid olduğunu bir daha təsdiqlədi.

Yəqin ki, gələcək tədqiqatlar, aşkar olunacaq yeni əlyazmalar bu əsərin müəllifini müəyyən etməyə yardım edəcəkdir.

Həmin əlyazmanın nizamişünaslıq tariximiz üçün əhəmiyyətli ola biləcəyini bir nümunə ilə oxucuların diqqətinə çatdırmaq istərdik.

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində mübahisəyə səbəb olan məşhur bir beyt var:

نظامی اکدش خلوت نشین است.
که نیمی سرکه نیمی انگبین است.

Nezami ekdeşe-xəlvətneşinəst,
Ke nimi serke, nimi əngəbinəst.

Bu beyt əsərin Rəsul Rza tərəfindən edilən bədii tərcüməsinin 1947-ci il ilk nəşrindən başlayaraq 2004-cü il nəşrinədək müxtəlif cür şərh edilmişdir. Müqayisə üçün baxaq:

Poemanın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin 1947-ci il nəşrinin “Mətnin izahı” bölümündə, izahların müəllifi Mirzə Həsən Rzaquliyev yazır:

“Nizami əkdış tək qərib haldadır,
Yarı sirkə dadır, yarı bal dadır.

Yəni, şahdan uzaq olduğum üçün iki haldayam: uzaq olduğum üçün ağzım turş sirkə dadır, “Xosrov və Şirin” əsərini şahın adına yazıb oxuduğum üçün ağzım bal dadır⁴”.

Əsərin 1962-ci il və 1983-cü il nəşrlərinin “İzahlar” bölməsində beyt haqqında yazılır:

⁴ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, çevirəni R. Rza, Bakı: Azərənşr, 1947, 412 səh., 389-390.

“Bu ikdiş Nizami qərib haldadır,
Yarı sirkə dadır, yarı bal dadır.
(Nizami inzivada olan ikdişdir,
Yarısı sirkədir, yarısı baldır.)

“İkdiş – metis deməkdir. Nizami özünün anasının kürd (sirkə), atasının azərbaycanlı (bal) olduğunu bildirir⁵”. Qeyd edək ki, hər iki nəşrdə izahların müəllifi mətnşünas alim və tərcüməçi Məmmədağa Sultanovdur.

Həmin tərcümənin 2004-cü ildə professor Xəlil Yusiflinin elmi redaktorluğu ilə nəşr olunan variantında isə beytin şərhinə aşağıdakı kimidir:

“Bu ikdiş Nizami qərib haldadır,
Yarı sirkə dadır, yarı bal dadır.

İkdiş – metis deməkdir. Nizami özünün şeirlərini bala, sərt əxlaqını sirkəyə bənzədir⁶”.

Müzakirəni təqdim olunan AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondundakı müəllifi bəlli olmayan əlyazmada isə haqqında danışdığımız beyt “Nizami ikdiş tək qərib haldadır: Yarı sirkə dadır, yarı bal dadır” – kimi tərcümə olunaraq belə şərh edilir:

“Yəni mən ki şahdan uzaqdayam, iki haldayam: şahdan uzaq olduğum cəhətdən ağzım acı sirkə dadadır. Və o cəhətdən ki, mənim “Xosrov və Şirin” kitabımı şah adı ilə qoşub oxuyuram, ağzım bal dadır⁷”.

⁵ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, tərcümə edən R. Rza, Bakı: Yazıçı, 1983, 401 səh., 379.

⁶ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı: Lider, 2004, 392 səh., 371.

⁷ “Xosrov və Şirin” – mətnin şərhli, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, ФР-1087, Nizami əsərlərinə şərh və lüğət, 3 dəftər 1 qovluqda, 3-cü dəftər, 68 səh., 18.

Nizaminin 870 illik yubileyi zamanı professor Xəlil Yusifli həmin beyti “Yaşar xəlvətdə bu iqdış Nizami, Yarı baldır, yarı sirkə kəlamı” – şəkildə tərcümə etmiş və belə şərh etmişdir: “Nizami bu mısralarda iqdışliyinin mahiyyətini çox dəqiq göstərir: zahidlik və şairlik, bal kimi şeirlər və sirkə kimi tünd əxlaqi təbiət. Şair gül məclisində tikan olmağı özünə rəva görmür, çünki zahidliyi, sərt əxlaqi şeirlərindən fərqli olaraq, tikana bənzəyir. Bu iqdışlik bal və sirkə, gül və tikan iqdışliyidir⁸”.

Göründüyü kimi, üzərindən illər keçsə də, bu əlyazma öz elmi aktuallığını qoruya bilmişdir. Bu səbəbdən onun Azərbaycan nizamişünaslığı tarixində yerini nəzərə alıb müasir əlifbada ilə oxucuların istifadəsinə təqdim etməyi lazım bildik.

*Əlyazmanı transliterasiya edən və nəşrə hazırlayan
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ƏZİZAGƏ NƏCƏFZADƏ*

⁸ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (fars dilindən tərcümə edən və ön sözün müəllifi X. Yusifli), Gəncə: 2011, 232 səh., 10.

XOSROV ŞİRİN

1-ci dəftər

MƏTNİN ŞƏRHİ

1. Doldur Davudunla ürəyimi sən Zəburumu baş tut hər bir şöhrətdən⁹

Davud peyğəmbər füsunkər səsə malik bir xanəndə imiş, ki kitabı olan Zəburu gözəl səsle oxuduqda bütün peyğəmbərlik iddiasında olanlar susarlarmış.

Nizami deyir: Davudun ağızında Zəburu gurullayan kimi, mənim Zəburum olan bu kitabım elə gurullasın kə, başqaların səsləri batsın.

Davudun avazına “həncərei-Davud” deyilir ki, onun səsinə göydə uçan quşlar belə qanad saxlayıb onunla xoşal-lanarlarmış.

2. Onu əql aradı huşyarlıqla bax, Tapınca itirdi özünü, ancax.

Yə'ni allahı o əqilli kəs tanımış və bilmiş olar kə, özünü, özlüyünü itirə, özündən çıxar, özünü heç şey bilə.

3. Kaynatın bütün hərfi səndədir, Varlığınca onun lövhəsindədir.

Bu beyt bir ərəbi cümləyə işarədir ki, mə'nası belədir: Eyni insan, sən özünü kiçikmi sanırsan, bütün kainat ələmi-

⁹ Çox güman ki, burada rəqəm müəllifin istifadə etdiyi mənbənin (əsərin əlyazmasının) səhifəsini bildirir. Bu rəqəmdən sonra müəllif həmin səhifədəki şərhə ehtiyac duyulan misra, bir, iki və daha artıq beyt, bəzən, sadəcə, söz və ya ifadəni yazır, daha sonra isə həmin parçanın izahını verir.

nin sirri səndədir, bütün aləm lövhəsində sən aşkarsan və ümdə yaradılmışsan.

3. Yüz yarpağa bölün gül kimi sən də

Onun dağı olsun bəlkə sinəndə.

Yə`ni gül hər tərəfə yarpax açan kimi, sən də hər tərəfə göz gəzdirib, bütün yaranmışları seyr etsən, onu kimi qəlbini para-para dağlasan, onda onu /allahı/ tapa və tanıya bilərsən.

3. Daha düşüncəyə yol vermə artıx,

Qarşına dağ çıxar, ya da qaranlıq.

Yə`ni allahın varlığını bilmək üçün, bu dediklərimdən fəzlə düşünmə, çünkü nə qədər fikirlənsən ki, allah nədir, nə şeydir, bir o qədər təşvişə düşüb, və çaşbaş qalıb, yolu çaşarsan.

3. O, Göylərin doqquz hərfindən yerə

Həndəsi rəqəmlər cızdı bir kərrə

Ağıl çırağına gözdən verdi yağ,

Ruhun bitgisinə ciyərdən su, bax.

Altı yaxa açdı tərəflərə o,

Dört gövhər saçdı qara yerə o.

Qədimi əqidəyə görə, yer bütün aləmin mərk(ə)zi hesab olunur, yə`ni dünyanı – yeri bir lövh edib, doqquz rəqəmli, təbəqəli fələyi onda cızıb, ona nəsb elədi. Doqquz qat göylərdən onun varlığına əlamətlər göndərdi, məxluqat yaratdı. Sənə ağıl və göz verdi, ruh, dərrakə verdi, altı cəhəti yaradıb, ona dörd gövhər saçdı: Dört gövhər – dörd ünsür: ab, atəş, xak, bad./ su, od, torpax, hava/

4. Neçin yer sabitdir, ulduzlar seyyar,

Kim ona “get” dedi, buna “tut qərar”?

Qədim əqidəyə görə, yer hərəkət etməzmiş, ancaq ulduzlar seyr edərmiş. Nizami də, olur ki, yerin hərəkət etməsi duyulmaz olduğuna görə, yerə sabit demiş.

5. İbrahimtək, bütü oxşa, əzizlə,

Ancaq bütخانəni ondan təmizlə.

Yə`ni əflaki istidlal ilə onu yaradan bir bütü – allahı – bil, ona hörmət et, ancaq bütخانəni yalançı bütlərdən təmizlə, onu bütlərdən xilas et.

Azərin oğlu İbrahim insan[ın] öz əlilə qayırdığı bütədən ibadətə layiq tanrı – yaratıcı ola bilmədiyini anlayıb bir bayram günü camahat şəhərdən səhraya çıxdıqda, fürsət taparaq, bütخانaya girib, bütün bütləri tələf etmiş.

Bu beyt haman əqidəyə və əhvalata işarədir.

6. Biri onaryalı eyleyib mehrab,

İki daşa deyir biri üsturlab.

Yə`ni hindu sehrkar qadın kimi, biri əlində arpanı oynatmaqla, səni öz qüvvəsinə inandırır. Digəri isə iki daşı üsturlab adlandıraraq, aləmi və onda olacaq təbəddülatı bilməsini iddia edərək, səni buna inandırır. Bunlar təməmilə əbəsdir, və allahın sirləri heç kəsə bəlli deyildir.

7. Əzəl pəlçigimiz mayələnrəkən,

Bir vəsiqə yazdın o gün bizə sən.

Yə`ni bizim əvvəldən axıra ruhumuzu qarşına gətirib dedin: Ələstu birəbbikum” –

“Mən sizin tərbiyə verəniz deyilmiyəm?”

Biz isək dedik: “Bəla”, Bəli!

Sənin o hökmün, və bizim bu cavabımız əlimizdə bir vəsiqədir ki, sən bizi tərbiyə etməlisən, və bizə doğru yolu göstərməlisən.

7. Düşüncəm sən verən birər danədir

Yanar könlüm sənə bir pərvanədir.

Qəlbim səni bilmək həvəsində çırpınaraq, pərvana şama aşıq olan kimi, mən də sənə aşıq olub, zatiyin nurunda yanmaqdayam.

8. Yetmiş iki çığır var yolumda, bax,

Yetmiş biri tikan, biri gül ancax.

Axirət üçün getdiyim yoldan, dindən dünyada yetmiş iki çıxır – məzhəb– ayrılır. Sən qoyduğun din yolu isə birdir. Bu bir din yolundan yetmiş iki dindar millət əmələ gəlmişdir. Bunun da yetmiş biri əyri, ancaq bir sənə gedən doğru yol dindir. Mənə haman doğru yolu göstərmək sənin əlindədir, onu da göstərməlisən.

8. Öz fəzilətini mənə dost elə,

Sınama məni heç ədalətinlə.

Əyər mənim hərəkətlərimə ədalət sifətinlə baxsan, mənim işim fənadır, çünki sənə layiq xeyir əməl görməmişəm, günahkaram. Sən mənə fəzilət sifətinlə bax kə, günahımın üzərindən fəzlinlə keçəsən.

9. Odur “Dürri-yetim” qalmışdır adı.

“Dürri-yetim” burada yetimlər atası deməkdir. Yə`ni Məhəmməd peyğəmbər yetimləri sevdiyi üçün, adı “Dürri-yetim” oldu.

9. Şəriət evinə bağlayıb dörd hədd,

O, əbədiyyətə eylədi rehlət.

Din yolunda şəriət evinə, ümmətə doğru yolu göstərmək üçün, özünün yerində dörd naib – imam – qoydu: Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli.

10. O, bütün xaslardan xas bir ayazdır,

Mahmudluğa yetmiş, işi niyazdır.

Yə`ni bütün xalığın böyüğü Ayaz Mahmud / mədhə layiq / olan kimi, allahın dərgahında onun, Məhəmmədin, adı Mahmud (mədhə layiq, əla) dur, necə ki həqqində deyilib: “Məqam Məhmuda!”.

10. Sultanlara layiq taxtında aşkar,

Beş növbəyə durmuş dörd yoldaşı var.

Necə ki sultanların dərgahında gündə beş dəfə salam marşı çalanlar hazır olurlar, eyləcə də, onun qulluğunda gündə beş vəqt namaz qılmaq üçün dörd yoldaşı vardır: Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli.

10. Xəlil qoşununun bir sərkərdəsidir,

Məsih karvanının bir rəhbəridir.

Xəlil – İbrahim Xəlil, Məsih – İsa.

Yə`ni bütün peyğəmbərlər ona tabe` ona kiçikdirlər, baxmayaraq ki onlar ondan qabaq gəlib-getmişlər.

10. Yaşayırdı dağda, kahda hər zaman,

Məhrəmiydi onun göy kələz, ilan.

Yə`ni insanlardan uzaqlaşaraq, tanrısına yaxınlaşmaq üçün əksər günlərini kahda, mağarada keçirirdi. İlan, çayan ona dəyməzdi.

**10. Mən təsnə insanam, o bir sərin su,
O mənim suyumdur, mən onun tozu.**

Yə'ni o mənim abruyumdur, mən onun ayağının torpağı, tozuyam.

**11. Fələyin çətrinə lazımdı sultan,
Sultansız nə çıxar o gön çadırdan.
Səhərçağı quşlar gəlib həvəsə,
Verdilər beş növbə birdən səs-səsə.
Xurşid adlı biri ayağa durdu
Cəmşid camı ilə taxta oturdu.**

Keçmişdə şahların göy çadırları olurdu.

Yə'ni fələk ki göy çadırın gərmişdi, ona bir padşah lazım idi. Şahsız çadır nə lazımdır deyə, xoruslar dalbadal çıxırmaqla, bunu tələb etdilər. Taki birdən Cəmşidin camını andıran Günəş adlı bir şah zuhur edib, haman taxtda əyləşdi – dünyanı işıqlandırdı.

**11. Qalib söz Tuğanı girib meydana,
Qılınc verdi qələm Qaraxanına
Yuxusuz gecədən məst olmuşam mən,
Qələm qılınc kimi düşmür əlimdən.**

Yə'ni söz şahı meydana girib, – sözünü başlayıb – qılıncı Qaraxana – söz ustasına verdi. Mən isəm, yuxusuz qalmağıma baxmayaraq, və söz şarabından məst olaraq, əlimdə qələm şimşirini dutub yazmaqda idim.

**12. Susdurdun Utaridin qələmini sən,
Zöhrəyə ipəyi əylədin tikan.**

Utarid göylərin yazıçısı, Zöhrə bəzəkli ipək geyimli sifətində hesab olunurlar.

Yə'ni sən qələmin – gözəl fikirli yazmağın, Utaridi susdurdun, onun qələmini hərəkətsiz qoydu və sən qələm, müseymən¹⁰ söz bəzəklərin Zöhrənin ipək geyimini tikana döndərdi.

**12. Ruhlara dərs öyrət sən, İsa kimi,
Eşqdən şam yandır o Musa kimi.**

İnsanların ruhlarına, nə edəcəklərini, İsa nəfəsilə öyrədən kimi, və Musa Tursina dağına şövq və həvəslə keşdikdə, dağ işıqlandırdığı kimi, sən də eşqdən dastan yazmaqla, insanların ruhlarına qida ver.

**12. Çəkdiyən əməyə verməsək dəyər,
Firdovsi tək səni umutsaq əgər,
Qızılı sövməzsən, ondan qaçarsan,
İstəsən fuğanı açıb saçarsan.**

Sultan Mahmud Qəznəvi Firdovsiyə Şahnaməni yazmaq üçün hər beytə bir qızıl və'd etmişdi. Firdovsi altmış min beyti otuz ildə tamam edir. Mahmudun baş vəziri Həsən Meyməndi o qədər qızılı günü keçmiş bir qocaya verməyə xəsislik edib altmış min gümüş göndərir. Firdovsi bunu üçə təqsim edib bir hissəsini hamamçıya, birini xidmətçiyə və birini dəlləyə verir. /Bunun üstündə S.Mahmud yazmışca bir həcv yazır/. Bundan bir neçə vaxt sonra S.Mahmud bir yaxşı nəzm eşidir, xoşuna gəlir “Bu f[ü]sunkər nəzm kimindir” deyər sual etdikdə Meyməndi: Firdovsinindir cavabını verdikdə, Mahmud “bəylə bir şairin haqqında biz zülm etdik” deyər – və'd verilmiş qızılın Firdovsiyə göndərilməsini əmr edir.

¹⁰ Çox güman, müəllif “müseyqəl” sözünü nəzərdə tutmuşdur. Müseyqəl - (مصيقل) ərəb sözüdür, ifadə etdiyi mənələrdən biri “cılalanmış”dır ki, mətne də uyğun gəlir. – Redaktor.

Hamam məbləğ Firdovsinin qızına təqdim etdirildikdə, alicənablıq edib, “kifayət qədər dolanmam var” deyər rədd edir.¹¹

Belə rəftar Mahmuda və Meyməndiyə əbədi bir ləkədir.

14. Mənim bu anahıq üzərliyimi,

Qoy aparsın ona sabah nəsimi.

O xoşbəxt şaha, göz dəyməmək üçün mənim, göz bəbəyim olan, bu Xosrov Şirin kitabımı – eşqi tərənnüm edən əfkarımı – ona yel qanadlı suvarı çatdırırsın.

16. Başda qaşlar kimi həm cüt, həm tağdır...

Yə`ni tağ kimi birləşmiş qaşları, baş ilə başçılığı birləşdirmişdir: həm hər kəsdən başdır, həm də başçı – padşahdır.

16. Bir ad kə dünyanın qulaqlarına,

İki “m” hərfindən salmış tana,

Aləmdə bir “m” var onda ikisi,

Bölmüşdür “aləmi” paxıllıq hissi.

Qələm başlayınca gərəyə yer-yer,

Bir “m” ona tacdır, o biri kəmə.

Yə`ni “aləm” sözündə bir m (m م (mim) hərfi nəzərdə tutulur (tərtibçidən) olaraq, bütün aləmi biri birinə bağlaya – özündə cəm edər – bilmədiyindən, Məhəmməd ləfzində iki m olduğu üçün, iki aləm hesab edilərək, ortasında həlqə şəklində olan ح /h/ Məhəmməd üçün bir kəmədir, ki iki “m”-i biri birinə bağlayaraq, o, iki aləmin sərkərdəsi olmuş.

Buna isə aləm paxıllıq edərək, paxıllığından ikiyə bölünmüş, və zəif bacarıqsız bir şey olaraq ona tabe` olmuşdur.

¹¹ Belə bir rəvayət də var ki, Sultan Mahmudun göndərdiyi qızıl şəhərin bir başından girərkən, Firdovsinin cənazəsi şəhərin o biri başından dəfn edilməyə aparılmışdır. – Redaktor.

17. Öküz üstündə qərar tutman yer,

Onun cilovunda gəzib zöhr edir.

Yə`ni aləm ki öküzə, balığa ixtiyarı çatır – onların üzərində qərar tapır, onları öz itaətində saxlayır, hamam aləm bu şahın cilovunda – yedəyində fırlanır: ona bəndəfərmandır.

18. Olarkan aləmə İldəgiz yeyə,

Dörd təkbir söylədi yeddi ölkəyə

Tapşırdı aləmi o bir cana tək

Madam ki canı var, ölməmiş demək.

Yə`ni İldəgiz ölərkən, dünyadan iman ilə getmək əlaməti olan dörd təkbir dörd dəfə: “Allah Əkbər” – deyib, ixtiyarında olan yeddi iqlimi, canı olan oğlu Əbucəfər Məhəmmədə tapşırıb getdi. İndi ki onun yerində “canı” əyləşdi, ona öldü demək olmaz.

19. Hər igid umarsa şahdan bir nişan,

Sən həm Keyxosrovsən, həm pəhlivan.

Yə`ni hər igid insan istər ki onda şahlıqdan bir nişan olsun, sən isən həm igid pəhlivansən həm şahsən.

19. Doğma bir quşdum mən əvvəl bu bağa

İstəsən bülbül et indi ya qarğa.

Mən ki, əvvəl sənəin cənnət bağı kimi dərgahında yazıb oxuyardım, indi də ya məni qəbul et, yenə də bülbül kimi yazıb oxuyum, ya da şum qarğa kimi dərgahından qov.

Bu beytdən belə anlamaq olur ki: Nizami əvvəllərdə Şahın hüzurunda yaşarmış.

20. Nizami ikdiş tək qərib haldadır.

Yarı sirkə dadır yarı bal dadır.

Yə`ni: mən ki şahdan uzaqdayam, iki haldayam: Şahdan uzaq olduğum cəhətdən ağzım acı sirkə dadır, və o

cəhətdən ki mənim Xosrov Şirin kitabımı şah adı ilə qoşub oxuyaram, ağzım baldadır.

22. Ərəbistandisa Mehдинin yeri

Şərqdən də keçmişdir keşikçiləri.

Yə'ni necə ki imam olan Mehдинin oturacağı Ərəbistan idi, amma hökmü hər yerə çatırdı, şahın da oturacağı İrənzəmin isə də hökmü bütün şərqə caridir.

22. Zühəl qorumasa bu damı əgər,

Qocalmış olsa da göylərdən düşər.

Yə'ni əgər Zühəl bu böyük şahın qoruqçusu olmaq ixtiyar etməsə, nə qədə yaşlı, möhtərəm və möhkəm olsa da, acizliyindən parçalanıb yerlərə tökülər.

22. Gülrəng qlinc ilə istəsə birdən,

Rus çayı axıdar zəngi çeşmədən.

Yə'ni düşmənin onca həlak edə bilər ki: kiçik Zəngi çayı düşmənin qanından rus çayı qədər böyük olar. Rus çayından Murad Ədil/ Volqa/ olsa gərək.

Qeyd: Vəhidə görə, “rus çayı” Araz-dır. /Ərəs/

23. Onun atəşində yanan düşmənin,

Ud qoxusu verər tüstüsü yəqin.

Qızıl Arslanın atəşi o dərəcədə mübarək və gözəldir ki, onda düşmən belə yaşa[r], onun tüstüsündən xoş ud iyi gələr. Onun qəzəbi düşməninə də xoş gələr.

23. Qapısına gələn qarışqa inan,

Layıqdir qul olsun ona Süleyman.

O şahın qapısına gələn, ən kiçik bir adam da olsa, onun hörmətindən, o şöhrətə, o böyüklüyünə çatar ki, aləmin ixtiyarı onda olan Süleyman belə, ona bir qul kimi olar.

23. Ağlından Utarid xuşə toyladı,

O dur Xuşə qaldı evinin adı.

Böyük zəmindən xuşə – sünbül – toplanan kimi, onun Umman olan əqlindən xuşə – yay – aldı.

O dur ki, onun məskəninin adı Xuşə, sünbül qaldı.

24. Göydə birləşdikə uğursuz ulduz,

Zəmanə olmamış bir an qayğusuz.

Ulduzun hökmündən qorxmayıraq biz

Varkən beylə adil bir hakimimiz.

Atəşpərəstlərin bə'zi dini etiqadlarına görə, ulduzlar iki qışmdürlər: xeyir ulduzları, ki insanlara xeyir gətirərlər, şərr ulduzları, ki onlara şərr yetirərlər. – Bizim belə iqtidarlı hökmdarımız ki var, şərr ulduzlarından heç bir qorxumuz yoxdur.

26. Gül kimi bir neçə dil aç da, amma,

Süsən kimi uzun bir söhbət açma.

Hatif mənə dedi: Gül kimi yüz dilin olsun, hər dilin ruha qida verən bir dastan danışsın, su kənarında bitən süsən kimi, rüzgarın əsməsilə gecə-gündüz səs verən kimi, sənin də dastanın onca uzun olmasın ki, lətafətdən, şirinlikdən düşsün, oxuyana, qulaq asana yorğunluq törətsin.

27. Dedi sübh sadıq daim doğrunu,

Dünyalar qızıla tutdurdu onu.

Sübh ikidir: “Sübh-kazib” /yalançı sabah/, “Sübh-sadıq” /doğruçu sahib/. Sübh kazib, sabahın, guya, yaxınlaşmasını bildirən kimi, gün çıxan tərəfdə işıq görünür, ancaq gün çıxmıyır, o işıqdan sonra, yenə də, qaranlıq çökür. Sübh sadıq ikinci işıqdır ki, üfük tamamilə qızartır və əqbin-

cə¹² bir az keçmiş günəş çıxır. – Sən də, ey Nizami, həmişə doğrunu söylə ki, kəlamın qızıla tutulsun, ona həvəslə qulaq verilsin.

28. Yazarkan o həkim bu xoş dastanı...

Xoş dastan Xosrov Şirin dastanı; həkimdən murad Şahnamə dahisi Firdovsidir.

29. Baxma ki bu ürək can sultanıdır, Eşqə könül ver ki, canlar canıdır¹³. Bəzən sözü Qiblə, bə`zən də Latdır Xəznəsi Kə`bə, həm xərabatdır.

Ürək canın sultanıdırsa da, onu eşqə ver, çünki eşq canlar-canı və sultanlar-sultanlarıdır. Eşq məzhəbində – allah, Lat, təbiət, kə`bə, kilsə, süməə həpsi birdir.

30. Gecə qızıl halqa gümüşə batdı, Əlilə qapımı o taqqılatdı...

Yə`ni qızıl üzərində gümüş ağaran kimi, tutqun bir gecədə, dostum nüqrəyə /gümüşə/ oxşar püqrələrilə /barmaqlarilə/ qapımı taqqılatdı daxil olmağa icazə istədi.

31. Qırx ildə keçirdin əlli çilləni, Riyazət səfhəsi çəkməsin səni...

Yə`ni qırx ildə, qırx yaşlarında, əlli cür zəhmətlə, riyazət çəkdi, allaha ibadət etdi. Bundan sonra da orucunu, murdar ilə açma, allahın yolundan sapma.

Bu beytdən Nizami həmin kitabı yazan vəqt qırx-əlli yaşlarında olduğu anlaşılır.

¹² əqəbincə - akabində, yəni sonra, ardınca, həməən deməkdir.

¹³ Əlyazmada "canıdır" yazılsa da, şərhədən aydın olur ki, söz "canıdır" mənasında işlənilib.

31. Misə qızıl vurmaq nəyə gərəkdir?

Mis yenə özünü göstərəcəkdir.

Gümüşün üstünə qoy qızilları,

Bununla dünyada sən yaşa barı.

Yə`ni sən indiyə kimi doğruluqla yaşamısan, bundan sonra da qəlb iş görmə: Misin üstə qızıl qoysan da misliyi, qəlbliyi, yenə biləcəkdir. Qızıla gümüş vur, ki daima parləsın. Doğru üstədən doğru ol, doğru danış, ki ömürlük olsun.

32. Bu İraq sikkəsi əlində vardır,

Ayaqlarındakı o nə çıdardır?

Bu Gəncə şəhərindən atını çıxar,

Sən şir pəncəlisən, səndə var vüqar.

İraq sikkəsi qiymətli və saf sikkə deməkdir. Sən İraq sikkəsi kimi pak və saf şarsən, hər yerdə sənə məftun olan çoxdur, sən Xosrov və Şirin dastanını yaz k, onun səsi-səmiri Gəncə şəhərindən ucalıb, aləmə yayılısın.

35. Öz ata yolunu tuturdu mətin,

Əl üstə səxavət, ayaq üstə din.

Səxavət əldə tuturdu, Yə`ni paylamaq üçün daima əlində axça saxlayırdı. Dini ayaqda tuturdu, Yə`ni: dini möhkəm qıldı, onun tərəfini saxladı, dinin hökmlərini yerinə yetirdi.

35. Sarılırdı kimi görsə boynuna,

Bu səbəbdən Pərviz dedilər ona.

Yə`ni Pərvizin lüğət mə`nası, hər kəsi gördükdə ona sarı atılmaq, sarılmaq olduğundan, bu sifətlər dəxi Xosrovdə olduğundan, ona Pərviz adı qoydular.

38. Çox ömr etsin deyə əziz övladı,

Zalımın əlini tutub bağladı.

Zalımın əlini bağladı, zalimi zindana salmaqla, onun əlini başqasının malına uzatmaqdan kəsdi, zalimləri məhv etdi. Bunun üçün ona edilən duaların təsiri ilə oğlunun ömrü uzun oldu.

38. Lacverdi divardan günəş aşaraq,

Saralmış divara salınca bayraq,

Döndərib aşağı atı gədirdi,

Göylə iki əlli dava edirdi.

Lakin zəifləşdi, sıxıldı canı,

Suya neylüfərtək atdı qalxanı.

Lacverdi divar – göy, saralmış divar – dağlar, ələm – günəşin bayrağa oxşayan şüaları iki əlli dava etdi. Batmaq üçün var qüvvəsilə çalışdı.

Neylüfərtək qalxanını suya saldı: əfsanəyə görə, günəş batarkan suya qərç olurmuş. Bu ona işarədir.

39. Qara qanad qarğa çinədanından,

Tutu qanadının altına bir an,

Yumurta qoyunca, nurlandı ələm,

Bir qızıl şəfəqə boyandı ələm.

Dalından kömürü gecə tərək etdi,

Dünyadan əl çəkib, uzandı getdi.

Qara qanad qarğa – gecə, qızıl yumurta – günəş, tutu quşunun qanadı – göy.

Yə'ni: səhər çağı ki: ələmə işıq saçdı, günəş gecəyə qalib gələrək, onun başını bədənindən ayırdı, onu məhv etdi, göyün qubbəsi altına günəş gəldi. Gecə qaranlığını çəkib getdi, onu günəş əvəz etdi, sabah açıldı.

41. Sanma Yusifini günahlı quldur...

Yə'ni sənin bu Yusifin günahlı bir qurd deyil, sənin bir kiçik qulun – oğlundur.

42. Gecənin saçları ətir saçanda,

Qaranlığı görüb, işıq qaçanda,

Şüşə oynadanın yerinə birdən,

Sehirbaz şeşatan çıxdı pərdədən.

Gecə qara pərdəsini ələmə sərincə, işıq qaranlığa girdi – gecə oldu. Pərdədən – bulutdan – sehirləyən ay çıxdı, görün-
dü. Şüşəbaz yerinə şeşatan gəldi, yə'ni aydınlıq yerinə altı cəhətdən qaranlıq çulqayıb gecə oldu.

52. Elə ki, gecənin saçı darandı,

Günəş pərvanə tək göylərdə yandı.

Abinus nərtaxta altında erkən,

Kəhraba rəng zərlər gizləndi birdən.

Gecənin ki qara saçı sərildi – ələmi qaranlıq çulqadı, günəş də batdı, ələmin altında ay və günəş gizləndilər, gecə oldu...

53. Səncab libasını bürünmüş dövrən,

Vaşaq rəngli paltar geydiyi zaman,

Gecənin simurğu yerindən endi,

Gündüz qaqumündən qaçdı, gizləndi,

Əlbürzün başında günəş göründü,

Cəmsidin qanunu geriyyə döndü.

Yə'ni elə ki gecənin ələm üzərinə çökən qaranlığı kə
getdi, meydana gündüzün ağılığı gəldi. Cəmsidin atəşpərəst-
lik ayini təzələndi – günəş çıxıb ələmə nur saçdı, onu işıq-
landırdı.

55. Səhər gül rəngli at zərrin nalından,
Daşlara od rəngli toz səpən zaman,
Hər bucaqda yüz sirr eylədi aşkar,
Bəzəndi dənizlər, bəzəndi dağlar.

Gül rəngli at – günəş, zərrin nal – günəşin girdəsi, odlu toz – naldan sıçrayan qılgıncılar – günəşin şüaları.

Yə'ni günəş ki çıxıb sabah oldu, sirr xəzinəsi olan aləmin qapıları açıldı – günəşin işığı hər yeri çulğadı....

59. Çaldı mahir hindu onun gönlünü,
Talamaq istədi bu türk də onu.

Yə'ni Şapur bir hindli kimi Şirinin qəlbini ovlamışdı, ələ almışdı, Şirin də istədi ki türklük edib onu qarət etsin, yə'ni onun ürəyində olan sirləri öyrənsin.

62. Qılınc oynatmaqda o birincidir,
Xətiblərə qazı qılıncı verir.

Xətiblərə qazı qılıncı vermək: Yə'ni igid qazilərin qılıncı qarşısında xətibləri qılıncılarını qınına çəkən kimi, Xosrovun qılıncı sıyrıldıqda, bütün iyitlərin qılıncı qınına sığmır, dışarı çıxa bilmir.

66. Öylə ki bir səhər Çin xəznədarı
Zər qıfilla örtüdü göy qapıları,
O Çin nəqşi çıxdı sandıqdan çölə,
Yola hazırlaşdı şad, gülə-gülə.

Çin xəznədarı günəş ki, qırmızı şüaları ilə aləmə qaranlıq verən qapıları örtüdü – gecənin qaranlığını məhv etdi – səhəri açdı, çin nəqşi olan gözəl Şirin qəsirdən çıxıb səfərə hazırlaşdı.

68. Bijən quyusundan günəş çıxınca,
Yayıldı işığı dağa, yamaca.

Bijən gözəl Mənicəni sevdiyi üçün quyuya salındı. Haman quyu onun adilə adlanır.

Günəş üfüqdən yenicə çıxan vəqt, quyudan, çuxurdan, çıxan kimi göründüyündən, şair bununla günəşin üfüqdən çıxmasını quyudan çıxan kimi göründüyünü göstərir.

69. Səndən bir əfsanə gizli qalmasın,
Bir gün cadugərlik edən bir qadın,
Bir güzgü, bir daraq tulladı yola,
Bağladı onları öz cadusuyla,
Vaqif olan kimi fələk bu işə,
Güzgünü dağ etdi, darağı meşə.
Darağı, güzgünü tullayan arvad,
Dağ və meşə kimi göstərdi səbat.

Bunu belə şərh etmək olur ki: Qadın caduyun özünü tanımaq və bacarığını bildirmək üçün etdi ki: Şirinin gözü-nə güzgüdən dağ, və daraxdan meşəlik görünsün, taki Şirin bundan çətinlik hiss edərək, yolundan dönsün.

Darağı, aynanı yola atan qarı dağ tək, meşə tək sərt, bərk və qətrəhim oldu. Çünkü Şirinin şahzadəyə getməsinə paxıllıq çəkirdi, və başqası üçün onu o yoldan çəkəndirmək isteyirdi.

76. Öz qaraquşuna səyirtdi getdi,
Nal səsi balığa, öküzə yetdi.

Qaraquş – Şəbriz. İnsanların qədimi qanacaqlarına görə, yer öküzün üstündə, öküz balığın üstündə – balıq isə hərəkətsiz suda durur.

76. Bə`zən körpü salır yaş dolu gözü,

Bə`zən sındırırdı körpünü özü.

Gözdə körpü salmaq – barmağını gözünə qoyub oyan-bu yana baxmaqdan, və gözündə körpü sındırmaq – barmağını gözü üstündən götürüb, gözündən yaş axıtmaqdan kinayadır.

87. Kömür o şö`lə bağına girdi,

Bənəfşəni biçib, lalə bitirdi.

Şö`lə bağı – qızardılmış manqal, bənəfşə – alovun yuxarısı, ki göyərərək bənövşə rəngi çalır, lalə – alovun aşağısıdır ki lalə kimi qızarır.

İzahı: Qızarmış manqal qırmızı çiçəkli bağ kimi olub, alovun yuxarısı bənəfşə rəngini çalaraq, məhv olur – guya biçilir, aşağısı isə qızarır, guya onun yerində lalə bitir.

Yə`ni alovlu manqal qırmızı çiçəkli bağa oxşayır. Alovun yuxarısı bənəfşəyə, aşağısı laləyə oxşadılır.

Demək ki: şö`lə bağından yanar manqal, bənəfşədən yaşıl alov, lalədən qızarmış kömür, və bunun məcmuindən qışın cənnəti hesab olunan manqal, ocaq murad olunur ki qışın sovuqunda insana artıq dərəcədə xoş gəlir.

Həmin beytdən sonra gələn bir neçə beyt, bu kimi oxşatmalarla ifadə olunublar.

91. Xosrov hər yeməyə uzatsaydı əl,

“Bacübərsəm” rəsmi görməzdi xələl.

Bacübərsəm rəsmi mütləq gərəkdir

Bu, möbid xəbərin dadmaq deməkdir.

“Bacübərsəm” əslində möbidlər klisalarda oxuduqları vəqt əllərində tutduqları müqəddəs dəstədir.

Burada Bacübərsəmdən murad padşahların yeməklərini əvvəlcədən möbid yoxlamalı, dadmalı, haman xörək dini

ayinin tələbatına uyğun olduqda, ondan yeməyə icazə verməkdir.

Bu ayinə Xosrov itaətlə rəəyət edərdi.

95. Tələsik bir qasid gəlib yanaşdı

Hindistandan fillə həkayət açdı... /7 beyt/.

Tələsik Hindustandan¹⁴ fillə bir qara qasid gəlib qara xəbər verdi. Onun kirpiyi /gözləri/ Çin kasası kimi yaş ilə dolu, dərd qəmdən belə bükülmüş, qara xətt, qara xəbər gətirdi ki: Çin və Zəngübar şahı, böyük Hürmüzd taxtdan düşürüldü, bu türk xislətli, cəfakar fələk, onun iki gözünü əlindən aldı, onun cüt oyuncularını – hər tərəfə seyr edən gözlərini – çıxartdı.

Sürmə mili yerində, gözlərinə iynə sancdı. Zəmanə Yaqubun gözlərini Yusif həsrətilə kor edən kimi, Hürmüzün gözlərini də ədalətsizliyinin səbəbilə, kor etdi.

101. Zəfərin açarı baxın nə deyir

Xəznələr açarı düz düşüncədir.

Yə`ni düzgün düşüncə, fikir, zəfərin səbəbidir. Demək ki dəmir kimi möhkəm iradə, düzgün düşüncə qələbənin, müvəffəqiyyətin qızıl haçarıdır.

102. Müxalif şətrəncdə qanlı zəmanə,

Keç dedi Xosrova, vermedi xanə.

Yə`ni necə ki şətrəncin müxalif oyununda, şah hansı bir xanəyə getsə, rux ya fil ona aman verməyib “kiş” get deyir, eyləcə də Bəhram Xosrova aman verməyib, onu tələyə salmaq istədi, Xosrov naçar qalıb, qaçmaq fikrinə düşdü.

¹⁴ Hindistan nəzərdə tutulur.

**107. Günəş ordusunun qərargahından,
Müştəri və Zöhrə çıxdı bu zaman ...**

Müştəri – Bərcis ulduzundan murad Xosrov, Zöhrə – Nahid ulduzundan murad Şirindir, ki: biri birini alovlamaq qəsdində olduğunu təsvir edir.

**110. Yaşıl geymiş asimana o qoca
Cavan budaqları işə salınca....**

Bu bir neçə beytlər ilə şair baharın vəsfini və onda bütün xəlqin, qoca-cavan, cəmi məxluqatın – quşların, gül giyahların¹⁵ belə, cümbüşə gəlmələrini təsvir edir.

**114. Əsir həyat verən bir sərin külək
Əsirdi çırağı söndürməyəyək.**

Yə`ni o yel Məsih yeli idi, ki: ölünü dirildərdi, nə elə zərərli yel deyildi ki çırağı söndürsün.

**114. Fridun taxtına əyləşdi sultan,
Cəməşid qıbləsinə bağladı iman.**

Xosrov Fridun taxtında, yə`ni kef məclisində əyləşdi; Cəməşidin qıbləsinə bağladı iman – yə`ni: qəlbini günəş üzvlü Şirinə bağladı.

**114. Şapur taxt önündə dayanmışdı tək,
Külək xəznəsinin xəznədarı tək.**

Əfsanəyə görə, böyük gəmidə olan xəznəni yel vura-vura gətirib dəryanın İran sahilinə çıxarmış. Haman xəznəyə tilsim edilərək, heç kəs ona yaxın gələməz və əl vura-maz. Onun xəznədarı dəxi dinməz-söyləməz, hərəkətsiz gö-zətlər, heç kəsi ona yaxın buraxmaz. – Şapur haman xəznə-dar kimi Xosrovun itaətində əli bağlı, tərənəmər dururdu.

**119. Günəş şüşəsini qırınca daşlar,
Məxluqə şüşə tək dünya gəldi dar.**

**Şərab şüşəsini ələ aldılar
Mey içib, yenə də keyfə daldılar.**

**Bu şüşə ürəkli qızları görcək,
Şüşəbazlığına başladı fələk.**

Bu üç beytdə altı şüşə kəlməsi vardır. Bu, ədəbiyyatca zəif hesab edilən, təkrar qəbilindən deyil, bəlkə kəlamın da-ha da gözəlliyini göstərir, çünki hər bir şüşə sözü əlahidə-ələhidə mə'nalar verir, ki kəlamın gözəlliyini daha da artırır: Şüşə – günəşin saf şüşəyə bənzəyən şüası; Şüşə – boğazı dar olan şüşə qab; meyvə şüşəsi – şüşə kimi şəffaf şərab camı; şüşəy meyvə – şüşə kimi saf olan şərab; şüşə ürəkliyə – şüşə kimi nazik qəbli gözəllər; şüşəbazlıq – fələyin oyun-bazlığı, hiləbazlığı.

**119. Şərab bir tohusdır, həm də ilansız,
Şirinin dodağı xurma–tikansız.**

Əfsanəyə görə, ilan üçün cənnətə getmək mümkün deyilmiş. Bunun üçün o daima həsrət çəkərmiş. Bir gün ilan tovusun qıçına dolaşib onunla cənnətə girib (r).

Bunun üzərinə tanrının acığı tutub, tovusun qıçına çir-kin edərək qabarcıxılı ilana oxşatmış.

Özünün gözəlliyi ilə fəxr edən tovuş ayağı çirkin gör-dükdə, xəcalət çəkirmiş. Xurma dəxi hərcənd tikansız ol-maz, amma Şirinin dodağı tikansız bir xurmadır.

**125. Bu işində vardı bir başqa hesab,
Deyirdi: üzüm də arxam da mehrab.**

Yə`ni arxam da üzüm kimi hörmət olunması – seviləsi-dir. Necə ki arxam şirmahı taxtdır, şah o taxtın üzərinə qonmalıdır.

¹⁵ Osmanlıca nəbat, bitki.

124. Demirəm əhdi qır sən ey vəfadar...

Əhd, Şirinin Məhnbanuya verdiyi sözdür ki – ona demişdi: arxayın ol, sənin nəsihətini dütarəm, və kabinsiz Xosrova yaxın olmaram.

129. Və`dənlə əsiri özün şad elə,

Bir bu ölmüş qulu gəl azad elə.

Mübarək qul – ölmüş qul deməkdir. Burada sənin eşqindən ölü məqaminə gəlmiş sədaqətli qulunu bir buseylə dirilt, şad et.

Qeyd: “ölmüş qul” ibarəsi bir əfsanəvi əqidəyi andırır.

130. İlandan möhrə tək məndən ayrılсан,

Mən gül itirərəm, sən də bir tikan.

Əfsanəyə görə, möhrə böyük ilanların başında olan sehirli, tilsimli muncıxdır, ki ilanın başından düşərsə ilan tilsimi yanılmış, və artıq dərəcədə əziyyət çəkərmiş.

İndi sən də məndən uzaqlaşsan, o olar ki: mən güldən kənar olaram, bunun üçün də əziyyət çəkərəm, sən isən tikandan uzaq olarsan – rahat olarsan.

Nəhayət: mənə zərər olar, sənə bir şey olmaz.

131. Ağıllı adamlar səbirsiz olmaz,

Keçi yügürməklə ətə dolmaz.

İkinci misranın məzmunu farslarda məsəldir, farscası “Bətək bud fərbeh nəkərdəd” – atılıb-düşməklə keçi kökəlməz.

133. Bir eşşək çıxartdım dama, nadandım,

İndi endirərəm səhvimi qandım.

“Eşşəyi dama çıxartdı” atalar sözüdür. Yə`ni mənki nadanlıq edib, özümü çətinliyə və əngələ saldım, çaşbaş olub

işimi dolaşdırdım; indiki səhvimi başa düşdüm, – işimi sahmana salmağı dəxi bacararam.

139. Ay yüksələn zaman balıq bürcündən,

Pərviz şah bürcündə salmışdı məskən...

Şair bu beş beytdə ulduzların biri birinə uyğun vəziyyətlərini təsvir etməklə, Xosrovun padşahlıq taxtına çıxmasının uğurlu bir günə təsadüf etdiyini, və bunun üçün də olduqca mübarək olduğunu göstərir.

140. Şirpələngə dedi: məsəldir, bilmək:

“Ya zəngana gedər, ya doğar eşşək”.

Bu da İranlılar arasında bir məsəldir. Zəngan/Zəncan/ yolu ənişli – yoxuşlu, dağlı-dərəli, daşlı-kəsəkli olduğu üçün doğar / boğas eşşəgi elə çətin yola sürməzlər/. Oraya ancaq erkək eşşəgi sürərlər. – Yə`ni: eşşək ya doğar olmalı, ya da haman zəhmətli yolu getməlidir. – Xosrov dəxi özü üçün ya padşahlığı və ya aşıqlığı seçməlidir.

142. Arzuma çatmamış yazıq bir quşam

Yun yuvadan ipək tora qonmuşam.

Yun yuvadan ipək tora düşmüşəm. Yə`ni: mən özümün yun yuvamda asudə yaşarkan, ipək tora, padşahlıq toruna, və qızıl zəncir bağına düşdüm.

142. Əqrəb yuvasına sığmayan siçan,

Süpürgə bağladı bir də dalından.

Fars məsəlidir. – Yə`ni Xosrovun Şirini ələ salmağı çətin olmaqla belə, artıq getdi Məryəmi də aldı; işini daha da çətinliyə saldı.

144. Badam gözlərindən gül suyu axdı,

Badam çiçəyində izlər buraxdı.

Tər badam – göz; gül suyu – yaş; badam gülü – yanaq.

145. Nəsrin dırnağını üzə apardı,

Nəsrinlə lalədən yarpaq qopardı.

Gah badamdan qəndə su çiləyirdi,

Fındığı innabla gah dişləyirdi.

Nəsrin yarpağı – dırnaq; Lalə – yanaq; badam – göz; qənd – dodaq; su – yaş, fındıq – barmağın başı – ucu; innab – ləb.

150. Çörək gülşəkər tək yeyilə əgər,

Nə gərək vücuda daha gülşəkər.

Gülşəkər az tapılan və az yeyilən şirniyyatdır. Yə`ni əgər sən çörəyi gülşəkər kimi azırğı yesən, və mə`dənə həddən artıq ağırlıq verməsən, narahat olmazsan, və gülşəkərə möhtac olmazsan.

İkinci “gülşəkər” sözü dərman mə`nasındadır.

154. Bu qədər hileylə fələyin ancaq

Minik bir atı var, həm qara, həm ağ.

Daima dövr edən atların fələk

Qarasına minir, ağdan düşərək.

Yə`ni fələğin ağı, qaralı, gündüz-gecə adlı, bir atı var – gah ağa minir, gah qaraya, yə`ni gündüz gedir, gecə gəlir, gecə gedir–gündüz gəlir. İnsan da bir qədər yaşadıqdan sonra, qara atı minir – ölür. Onun yerinə birisi ağ ata minir – dünyaya gəlir.

154. Necə oğulsan ki, hörmət edirsən,

Atanı öldürən bir hinduya sən.

Hindu atasını öldürəndən qisas almasa, rahat olmaz. Sən, ey insan, necə hindusan ki, atanı öldürən fələkdən qisas almırsan; hətta əksinə olaraq onu dost dutursan, ondan bərk yapışırsan, dünyaya o qədər hərişsən ki, ondan əl çəkmək istəmirsən, bilmirsənmi ki, bir gün səni də atan kimi məhv edəcək.

156. Sübhün şahənşahi taxtına çıxdı,

Zənci qoşununu rumlular yıxdı.

Bir Yusif göründü əldə narıncı,

Züleyxa tək sındı ayın turuncı.

Sabahın şahı olan günəş ələmdə göründükdə, rumlular zənci qoşununa qalib gələn kimi, parlaq günəş də qaranlıq gecəni məhv etdi. Yusifin əlində narıncı – onun gözəlliyini görən Züleyxa şikəst olan kimi, Xosrov qalib gəlib taxta çıxdı, Bəhram qaçıb yox oldu.

159. Bu əbləğ at minən yarım zənciyə,

Alapərdə kimi iki rəngliyə,

Aldanma, xislətdə pələnkdir pələnk

Sənlə bir olarmı, özü iki rənk.

Yə`ni bir rəngdə müstəqim olmayıb iki rəngli /gecəli-gündüzlü/ olan iki üzvlü fələkə aldanma, axırda səni yıxaqdır, necə ki Bəhram Cübünə əvvəl cılov verdi, sonra yıxdı. Belə iki üzvlü pələngə – qurda – sən bel bağlama: o iki rəngli olduğu halda, bir rəngli, bir qəlblə necə ola bilər.

**167. Sol böyürdən olmuş qadın, deyirlər,
Soldan saği ummaq olarmı mægər?**

Bə`zi dini rəvayətə görə, dünyanın əvvəlində iki insan yaradılmış: biri kişi (Adəm), digəri qadın (Həvva); və, guya Havva Adəmin sol tərəfindən yaradılmış

Çəpdən, soldan, əyridən yaranandan, sağlıq, doğruluq gözləmək olarmı, əlbəttə olmaz.

Nizami burada haman rəvayətə işarə edir.

**171. O mənə verdiyin tərəzinin bax,
Arpaynan doludur bir gözü ancax.**

Yə`ni Xosrovun mənə olan eşq tərəzisinin bir gözü var, o da hiylə eşqi ilə doludur. Onun eşqi qızıl eşq – Yə`ni həqiqi eşq – deyildir, Bəlkə arpa – Yə`ni qəm eşqidir.

**174. Çin bütxanasından gəlsə o əgər,
Bir şirinlik tapmaz, əli boş gedər.**

Yə`ni əgər Xosrov misli tapılmayan bir çin gözəlidsə, başında o yünlük və o şorgözlülük ilə ki o gəlir, şirin bala əli çatmaz, əli boş qalar.

**175. Əşitməmişsənmi cadudan bunu:
“Hər kəsin tüstüsü bilir yolunu”.**

İkinci misra məsəldir.

Bu məsəlin məzmununca Şirin demək isteyir ki: bu həqsizlikləri ki Xosrov mənim həqqimdə edir, tüstü öz yolunu bilən kimi mən də öz yolumu tutub Ermənistan¹⁶ gedə bilərəm.

¹⁶ Nizami burada Ərmən ifadəsini işlədib. Şərhin müəllifi isə dövrün tələbinə görə onu Ermənistan kimi təqdim edib.

**177. Tikanlı yollarda məni ararkən,
Nə qədər yay qırdın, nə qədər kaman.
Tikan acısını Şirin çəkərdi,
Xurma yetişəndə, tikan baş verdi.**

“Nə qədər yay qırdın, nə qədər kaman” məsəldir.

Bir iş üçün zəhmət, əziyyət çəkməkdən kinayədir.

Yə`ni mənim yolumda əvvəldən rast gəldiyin çətinliklərin zəhmətinə qatlar. dın, biri birimizlə görüşdük, zəhmətlə bağ binası qoyduq, sənin padşahlığa çatmağın üçün çalışdıq.

Bağ hasil olub bar verdikdə, işimiz düzangaha çıxdığı vaxtda, sən ki padşahlığa çatdın, – sənin sarayında, başda tikan – Məryəm əyləşdi, Xurma – Şirni kənardə qaldı.

**195. Quyuq tələ qurdu, gördünmü, qurda,
Mənfəətli çıxdı hiyləkər burda.
Piy quyuqdan gördü öylə hiylə, fənn,
Quyuğun üstündə piy əritmə sən.
Zəmanə bir qoca dişi qoyundu,
Uyma quyuğuna başa oyundur.
Talein quyuqsuz bir ulduz ikən,
Quyuq tək arxaya neçin düşürsən?**

Yə`ni Xosrov Fərhadın ölümü üçün tələ qurmuşdu ki, onu məhv etsin, və özünü etdiyi şərt tələsindən qurtarsın. Bunun üçün də Fərhad ilə yalançı bir şərt bağladı, amma axırda özü də bu hiylənin cəzasına çatdı: oğlu onu öldürdü.

Zamana qoca qoyun quyuğudur, necə ki qoca qoyunun quyuğunu yemək zərərli-dir, zamananın quyuğunda – ar-dında – sürünmək nə layıq. Təbiət səni hiyləsiz, yalansız yaratmış, neçin özünü əksik dutursan; Hiylə və yalana uyub, onun dalınca sürünürsən. Sən, eyərbab, öz işini və xahişini hiylə və aldatma yolu ilə yürütmə, çünki gec-tez zamanə onun əvəzini sənə verəcəkdir.

**196. Qara ağ üstünə naxış salırdı,
Sultan günlənirdi, bayraq qalırdı....**

Yə'ni günəş batınca və axşam olunca gecənin qaranlığı
əlami basırdı....

200. Pərviz, Şirin, Fərhad bu sözlərin bax,

Hərəsinin vardır beş hərfi ancax.

Hər üç adın hərfi bərabər ikən,

Pərviz udur bütün oyunda nədən?

Mən qalib də olsam, məğlub da, hər an,

İnan kİ üstünəm yenə düşməndən.

Üç adın hər birində beş hərf olmaq, köhnə ərəb əlifbasına görədir, necə ki o əlifbaca beylə yazılır، پرويز، شيرين، فرهاد، ki indiki yazılmışda beylə olur: Pərviz, Şirin, Fərhad. Yə'ni köhnə yazılmışda qısa “ə” yazılmır. Haman yazılışa görə o üç adın üçü də beş hərf ilə yazılır.

“Ğalib-məğlub-lıqda isə, mən ona ğalib və üstün gələcəyəm, çünki bunda mən ondan üstünəm”.

Əbcəd hesabılə Fərhad “فرهاد” adının sayı çox, Pərviz “پرويز” adının ki isə azdır:

1) Fərhad “فرهاد” – f 80, r 200, h 5, a 1, d 4 = 290

2) Pərviz “پرويز” – p 2, r 200, v 6, i 10, z 7 = 225

206. Zərbələr vuranda görmüşük onu,

Sutunsuz edəcək o Bistunu

Bistun dağ adıdır. Bisutun – sütünsuz.

Yə'ni, Fərhad kİ belə şövq həvəslə çalışır, az müddət içərisində, haman Bistun adlanan dağı, Bistun (sutunsuz) edəcək.

**206. Tərəzidə arpa çox olsa əgər,
Tərəzi qızıldan tez üz döndərər.**

Yə'ni Xosrov özünü qiymətli qızıla və Fərhadı qiymətsiz arpağa bənzətsə də, ola bilər ki Fəhadın qüvvəti, sənəti, məharəti sayəsində Şirinin meyli Xosrovdən Fərhad tərəfə çevrilə.

**210. Turuncdan qaçmasan Yusif tək əgər
Züleyxa narınc tək səni tez kəsər.**

Rəvayətə görə, Züleyxa bir dəfə Yusifi evdə yalnız gördükdə, fürsət tapıb, onu yaxalamaq istədi. Yusif qaçmaq istədikdə, onun köməyini daldan tutdu, köynək cırdı...

Züleyxanın turunc tək lətif əndamından Yusif qaçmasaydı, Züleyxa onu yaxalayıb özünə tabı edərdi, Yusifi möhlətləndirərdi.

Bu nağılın təfsili “Yusif Züleyxa” kitabında maraqlı qissədir.

**215. Məryəm orucunu məryəm tutaraq,
Şahın şəkərindən düşdü çox iraq.
Məryəmin vücudu köçdü ələmdən,
Məryəm ağacitək şah çıxdı qəmdən.**

İsanın anası Məryəm özünü yüklü gördükdə, xəcalətindən üç gün şey yeməz oldu. Bizim Məryəm dəxi xəstəliyi səbəbilə şey yeməz oldu, dünyadan getdiyindən, Xosrovdən aldığı şirin kamdan əli çıxdı.

İsanın anası Məryəm həmlı halında ağac altında gizlə-nirdi. Bundan ağac narahat olurdu ki bunun üçün onu töhmətliyəcəklər. Məryəmin həmlı bitdikdə, ağacın altından uzaqlaşdığından ağac razı qaldığı kimi, Məryəmin ölüb getməsindən, Xosrov də razı qalıb, qəmdən xilas oldu.

**217. Yaxşısı budur ki, Məryəmi burax,
İsaya dönsən də, qayıtmayacaq.**

Məryəm ki öldü getdi, daha onu fikrindən çıxart, çünkü sən İsa nəfəsli olsan da, onu dirildib qəbirdən qaytara bilməyəcəksən.

**266. Fərxaı fəğfura bağladın yetər,
Mulyan körpüsünü qırdın, nə səmər.**

Fərxaı – Çində bir şəhər. Fəğfur – Çin hökmdarı. Yə`ni məni qapıda qoydun.

Mulyan körpüsünü uçurmaq: Sultan Samani və həkim Rudəki əhvalatına işarədir, ki bu hadisə məsəl məqamına keçib. Mulyan körpüsünü uçurmaq – yol bağlamaq, yolu kəsmək yerində işlədilir.

**276. Yüz Yusif yuxusu əzbərin olsa
Yenə də hamansan, eşşək və İsa.**

Yusifin yuxusu: Yusif yuxuda gördü ki, ay günəş və on bir ulduz ona səcdə etdilər. Yaquub yuxunu belə yozdu ki: sən çox böyük olacaqsan, ay – atan günəş –anan və 11 ulduz – 11 qardaşın sənə baş eyib səcdə edəcəklər.

Sən ey, Xosrov, özün üçün yüz belə işinə düşən yuxu da görsən, sənə faydası yoxdur: haman İsadır, haman eşşək-dir. Haman sənsən, haman Şəkər.

**278. Elə ki Xötəni dolaşdı ceyran,
Müşk göbəyindən düzəltdi qaytan,
Dodaxları südlü, körpə ceyranlar,
O yaşıl çəməndə tutdular qərar.**

Yə`ni elə ki gözəllər məkanı Xütəni oranın gözəl ceyranı Günəş aləmi dolandı, ceyran nəfəsi olan qara müşkükdən pərdəni, gecəni aləmə sərdi, gecə ki oldu, və göydə ceyran gözü kimi seyrəşən min ulduzlar göründü.

**290. Məşriqdən bir oğru çıxdı, ucaldı,
Sübhün gəlinindən bəzəyi çaldı.
Günəşin beşyi yola düşərkən,
Cəmsid bəzəyini göy geydi birdən.**

Məşriq oğrusu – fəcr, sübhün gəlini, qaranlıq halında olan üfüq. Yə`ni məşriqdən günəş doğmağa yaxınlaşan vaxt ağarmaqda olan üfüq, qaranlıq içində olan dünyanın üstündən örtünü – qaranlığı götürdü. Günəş doğduqda, göy Cəmsidin bəzəyi ilə aləmi bəzədi.

Burada günəş Cəmsidin Camına oxşadıılır.

**304. Deyəsən küyində mənə, ey mələk,
Bir keçi ayağı atmışdır fələk.
Kəsəsən qoyun kimi başımı yenə,
İt kimi gələrəm sənin küyünə.**

Bu beytlər bir ovsuna işarədir:

Deyərlər ki qəssablar sürüdən kök qoyun tutmaq üçün bir keçi qıçına ovsun edib, sürünün kənarında durarlarmış. Bütün qoyunlar ovsuna yığıldıqda, qəssab istədiyi qoyunu tutarmış.

Yə`ni sən ki mənə ovsun etmişsən, qəssab kimi başımı kəsəcəksən da, mən həvəslə sənə gələrəm.

Burada itin e`tibarlı olduğuna işarə dəxi vardır.

**310. Onlar bu oyundan lap yorğun düşdü,
Od suya, su oda sanki qovuşdu.
Bu həvəs artıran işvələr, qəmzələr,
Ahənrüba kimi edirdi əsər.
Ancaq əhd olmuşdu, böyükdü ilqar,
Onlar bu ilqarı sındırmadılar.
Od – Xosrov; su – Şirin.**

Onlar etdikləri işvələr və nazlar nəticəsində od suya, su oda qovuşdu. Ahənrüba kimi bir birini özünə çəkib, bir bi-

rinə bərk qovuşdular, ancaq, hər halda, əhdi pozmadılar:
kabınsız biri birinə başqa cür yaxın durmadılar.

**313. Firuzə göylərə işıq saçıldı,
Sübhün gəlininin bəxti açıldı.
Dünya paltarını yırtmadı artıq,
Aləmin gəlini göründü açıq.**

Bu beytlərdə sübhün gəlməsi, günəşin çıxması təsvir olunur: Səhər yaxınlaşan vəqt, hələ günəş çıxmamış, aləmin üzü, ulduzların görünüşü ilə, yırtıq, dəlik-deşik paltara oxşar, onu daha da yırtıb, gecənin qaranlığını bir daha gədirib, sabahın gəlini hesab olunan günəş, gecənin qara pərdəsi, qaralığ dalından aşkara çıxıb aləmi işıqlandırdı.

**338. Ey könül, nur saçan bir şam yandır sən,
Oda vurğun olma şam ki, deyilsən.
Torpaqdan yaranmış bir heçəm, ancaq,
Hekmətdə bunlardan qoçağam qoçaq.**

Ey könül sən özün bir nur saçan şamsan, aləmə bilik nuru saçarsan. – Mən, Nizami, ayaq altında tapdalanan torpağdan yaranmışamsa da, yenə bu kimilərindən, Büzürgümüd kimilərindən üstünəm, hekməti sən gəl məndən öyrən...

**349. Həbəş qaydarkan Həbəşistandan,
Kafur qabı sındı yolda bu zaman.
Qaladan baxırdı bir zənci aya,
O güldü, girərkən ay bu qalaya.**

Bu beytlər ilə Nizami sabahın açılmasını təsvir edir; qara zənci, həbəşi –gecənin zülməti. Kafur qabı sınmaq və qara zəncinin gülməsi – sabahın açılması.

Bunu belə izah etmək olur ki: qara həbəşi – gecə, qara kafur qabını – qaranlığı əlində tutmuşdu, kafur qabı sındı –

gecə aralandı, ağ kafur – sabah göründü. Qara zənci güldü – gecə seyrəldi, sabah açıldı.

**351. Zənci, rusi, mütrüb nə qədər ki var,
İnanma bundan gur bir toy quralar.**

Zənci mütrüb bir gecədən, rusi mütrüb gündüzdən kinayədir. Məcmuindən hiyləkar fələk muraddır. Yə`ni iki üzlü olan hiyləkar fələyin etdiyi toy belə olar, və gətirdiyi gəlinin axırını belə eylər.

**350. Ağıl bir ayaqdır, təbiət zəncir
Hər nəfəs yeyə tək zəncir yenəndir
Bu dəmir zənciri qırarsa hər kəs,
Bu qızıl qalada məğlub edilməz.**

İnsanın ağılı özü üçün bir ayaqdır ki, onu doğru yola apara bilər, fəqət təbiət zəncir kimi onu bağlar. Hər kəs təb`in, tamahın dalınca getməyib, ona qalib gələrsə, bu qızıl kimi sevimli, fəqət qala kimi müdhiş, dünyada məğlub olmaz, diləginə çatar.

**353. Turşəngklə təlxəki seçməyən hacı
Öldü, tapılmadı çünkü əlacı.**

Dünyada xeyrini şərrini bilməyən və yaxşı ilə yamanı seçməyən kimsə, ölü kimidir; ondan heç bir fayda apara bilməzsən.

**353. Bu sel yaxınından qurtar hörmətlə,
İsaya ehtiram, eşşəgə sillə.**

Yə`ni görürsən ki bu dünyaya gələn, arası kəsilmədən, sel axan kimi ölüb gedir; Sən bundən hörmətlə get ki, səni İsa kimi hörmətlə qarşılansınlar; Eşşək kimi qanacaqsız olma ki, sənə kötək və sillə dəysin.

**355. Bu doqquz şüşənin cinayətini
Bir şüşədə sındır, poz niyyətini.**

Ona ayağını şüşə kəsərək

Qalsın gərdişindən bəlkə bu fələk.

Yə`ni bu doqquz təbəqə olan hiyləkar fələkin hiylələrini adlanma, ona itaət etmə, düz yolunla get, bununla sən ona qalib gəlib, muradına çatarsan.

364. Ziqar davasında sındı qoşunu,

Göyərçinlər çaldı ovçu qoşunu.

Ziqar müharibəsi ərəblərin farslar ilə olan əvvəlinci davalarıdır ki, onda ərəblər qalib çıxdılar. Buna görə də ərəblər bunun üçün gövənirlər, və yadlarında saxlayırlar.

364. Bir ağacla kişi girdi içəri,

Ağacı sındırıb qayıtdı geri.

Yə`ni möcüzədir ki: Xosrovun heybətlənmiş gözüne əlində çubuq bir kişi göründü, əlindəki ağacı qırıb dedi: sən dinini bu çubuq kimi sındırıb heç etdim.

Xosrov dedi: Sırrlı xəznədə olan tilsimli sandıq içərisində gördüyüm surət də həmin şəxs idi.

364. Cəmşidə, Firiduna bir qələm çəkən,

Böyük peyğəmbərə yüzlərlə əhsən!

Cəmşidin, Firidunun atəşpərəstlik ayinlərini bir anda məhv edən böyük peyğəmbərə afərin olsun.

365. Əqrəbdə fələkin bağrını sökdü,

Əsədin cəbhədə qolunu бүkdü.

Yə`ni o Əqrəb bürcünün məhəlli olan ən yüksək göylərə çatdı, hətta ondan da keçib, daha yüksəklərə yollandı.

367. Rüzgarın təbibi əfsun satandır,

Odur əynindəki yüz rəng katandır.

Yə`ni aləmin təbiəti müalicə əvəzində xəstələrə ovsun edir. Bunun üçün də hər gündə yüz cür hiylələr işlədir. On dan özünü gözlə, hiylələrə aldanma, düz yolundan sapma.

368. Qulağı çərtməkdir başın dərmanı

Bir qardaş qanıdır Səyavuş qanı.

Yə`ni zəmanənin ovsun satan həkimi baş xəstəliyi əlacı üçün qulağı çərtir. Halbuki onun mötəbər davası /dəm əxəvi/ – Qardaş qanıdır ki “Xun Səyavuş” adlanır.

Qədimi tibb kitablarında “Dəm əxəvi” bir dava otudur ki farsca ona “Xun Səyavuş” (Səyavuş qanı) deyilir.

Bu beytdə “Səyavuş qisası” nağılına dəxi işarə vardır.

368. Şad olmağı öyrən incirdən ancaq,

Həm uşaq, həm əmcək, həm də süddür.

Yə`ni qənaəti əncirdən öyrən: həm uşaqdır ki, ağacdan süd sorur, həm məmədir ki məmə sifəti alır, həm də süddür ki dişlədikdə şirə verir.

369. Səndə Caminus elmi də olsa,

Ölürkən dönərsən bir Caminusa.

Yə`ni sən özünü Caminus həkim bilsən də ölümə çarə bulamazsan, ancaq boş Caminusluq iddiası edərsən və qürur başını elə qarışdırar ki, ölümü yadına salmazsan; ancaq ölürkən Caminus olarsan – ondaca ayılıb başa düşərsən ki ölümə çarə yoxdur.

TARİXİ VƏ ƏFSANƏVİ ADLAR VƏ COĞRAFI TERMİNLƏR

Abbasilər (Əbbasilər) – Əbu-Əbbas Əbdüllah ilə başlanmış ərəb xəlifələri sülaləsinə deyilir. Bunlar müsəlmanların peyğəmbəri Məhəmmədin əmisi Əbbas nəslindən olduqlarından Əbbasilər adlanırlar.

Abxaz (Abxaziya) – Gürcistanın şimalında bir ölkədir.

Ağbağ – Məhinbanunun seyr-safalı gözəl bağı.

Adəm – dini kitablara görə, allahın torpaxdan yaratdığı ilk bəşərdir. Bütün bəşərin atası hesab olunur; həm də peyğəmbər olmuş, Həvvə dəxi onun qadını olmuş, ki bütün insanların anası hesab olunur.

Azər – od.

Azərbaycan – Asyanın qərbində yerləşmiş hal hazırkı hüdudilə məlum ölkədir.

Azərbaycanın cənub hissəsi – Təbriz və ətrafı – İrana tabidir.

Alan – Türküstanda zərif, qiymətli keçəsi ilə məşhur yerdir.

Araz – Qərbi Asiyada Kür ilə birlikdə Xəzər dənizinə tökülən çaydır. Böyük hissəsi Türkiyə, İran və SSRİ¹⁷ aralarında sərhəddir.

Arran – Məhinbanunun ölkəsinin aşağı tərəfinə deyilir.

Arslan /Qızıl Arslan/ – Toğrul şahın oğlu.

Atabəy – padşahlar tərəfindən təyin olunan əmir.

Ayaz /Əyaz/ – Sultan Mahmud Qəznəvinin sədaqətli, yaxın adamıdır.

Babək /Ərdəşir Babək/ – Sasanilər sülaləsinin binasını qoyan; 12 il hökmdarlıq etmiş.

Bazirxan /Basarxan/ – /Baxarzan/ – Qərbi Asiyada bir yerdir.

Banu /Məhinbanu/ – Bərdə hökmdarı; Şirinin bibisi, əsil adı Şəmira /Səmira/dır.

Məhinbanu – böyükxanım deməkdir.

Babil – Babilistanın qədim şəhəri və paytaxtı olmuş. Zəmanəmizə bu şəhərin ancaq adı qalmış.

Bağdad – İraqda qədim şəhərdir, və hal hazırda İraqın paytaxtıdır. Qədimdən mədəniyyət və ticarət mərkəzidir.

Barbəd – Xosrov Pərvizin məşhur sazandarı və xanəndəsidir. Ədəbiyyatda mahir musiqi sənətçisi kimi tanınmışdır.

Bəlx – İranda qədim şəhərdir. Keçmişdə “Bəlxdam” deyirlərmiş – “gözəl-mübarək şəhər” mənasında olmalıdır.

Bənat – nəş, Dübbəkbər, böyük ayı, yeddi qardaş dedikləri, biri birindən aralı, seyyar yeddi ulduzdur.

Bərdə – Azərbaycanda qədimi bir şəhərdir. Vəqtilə paytaxt olmuş. Şəmira dəxi orada yaşamış. Hal hazırda rayon mərkəzi, kiçik şəhərdir. Qədimi adı Harum imiş. Bardaa” – da deyilirmiş.

Bərcis – Müştəri. Günəşin ətrafında səyyar bir ulduzdur.

Bəhmən /Ərdəşir Bəhmən/ – Əxəmənilər sülaləsinin İranın padşahı olmuş. Əsil adı Ərdəşirdir. Bəhmən– ulu mənasında, onun ləqəbidir.

Bəhram – Bəhram adıyla İranda bir neçə hökmdar olmuş. Xosrovun vaxtında olan Bəhram “Bəhram Çubindir”. Çubin zülmkar deməkdir.

Bijən – Bijən gözəl Mənicənin aşiqi olmuş. Onu sevdiyi üçün, quyuya salınmışdı. Haman quyuyu onun adıyla adlanmış. “Bijən quyusu” deyilir. (Günəş üfüqdən yenəcə çı-

¹⁷ İndi bu dövlət mövcud olmadığından Azərbaycan sözünü vermək daha məqsəduyğundur.

xarkan, quyudan, çuxurdan, çıxan kimi göründüyündən, şair günəşin üfüqdən çıxmasını, bijən quyusından çıxmağa oxşadır.)

Bistun – Bistun dağı Qərbi Asiyada, İranda, böyük bir dağdır. Xosrov “Şirini sənə verəcəyəm” deyər, Fərhadı aldıq, haman dağı yarır yol açmağa məşğul etmişdi.

Büzürkmehr – Sasani sülaləsindən Nuşiravanın mötəbər vəziri olmuş. Əql və istedadıyla məşhur tarixi bir simadır.

Büzürkümüd – Xosrov Pərvizə yaxın, və onun məsləhətçisi, aqillı bir şəxs olmuş. Buzürkimud – lüğətcə “Böyük ümüdlü” – “özündən böyük ümüdlər gözləniləsi şəxs” deməkdir.

Bülqeyis – Səba hakimi, gözəlliyilə məşhur bir qadın imiş. Süleyman ona aşıq olmuş, axırda da ona evlənmişdir. Qissəsi maraqlıdır.

Buraq – Əsatiri qanadlı bir atdır, ki cənnətdə yaşarmış. Qayət dərəcədə sürətli olduğu, adı şimşək mənasına olan “bərq” kəlməsindən əmələ gətirilmişdir. Dini əfsanəyə görə, Məhəmməd göylərə mə`raca həmin at ilə getmişdir. Bə`zi iti gedən köhlən ata həmin addan məcazi olaraq “buraq” deyilir.

Vamiq – zəmanəsinin f[ü]sunkar gözəli olan əzranın sədaqətli aşıqıdır. Eşqdə olan sədaqətinə görə, ədəbiyyatda Məcnun və Fərhad kimi tanınmışdır.

Vizantiya /rum ölkəsi/ Avropanın cənubində qədimdən mə`lum yüksək mədəniyyəti və mədəni simalarıyla məşhur ölkədir.

Vis, Visə, Veysə – zəmanəsinin məşhur gözəli və Raminin məşuqidur. Bunların adına bağlanmış “Visə və Ramın” dastanı vardır.

Qaraxan – hind xaqanı – padşahı – olmuş. Rəvayətə görə, İskəndər Ruminin əsrində Hindustanda hökmdar olmuşdur.

Qarun – dini və əsatiri rəvayətlərə görə, qızıl xəznələriylə varlı, fəqət olduqca xəsis bir kəs olmuş. Musa peyğəmbərin vaxtında yaşamış, əvvəl yoxsul olmuş, Musanın kimyanı ona öyrətməsilə, o qədər dövlət sahibi olmuşdur. Varının bir hissəsini – onda birini – zəkat adilə füğərayə verməkdən boyun qaçırdığı üçün Musanın bəd duası üzrə varı ilə bərabər yerə batdığı rəvayət olunur.

Qeysər – Rum imperatorlarının ümumi ləqəbləridir. “Qeysər Rum” deyilir.

Qüstəntəniyyə – Avropanın cənub şərqisində böyük bir şəhərdir. Əsl adı “Konstantinopol”dır. “Konstantin şəhəri” deməkdir, ki Rum İmperatoru Konstantin onu bina etdirmişdir, və paytaxtı Vizantiyadən oraya köçürmüşdür. ¹⁸ cı ildən Türkiyə hökumətinin ixtiyarındadır. O vaxtdən birinci cahan müharibəsinəcən Türkiyənin paytaxtı olmuş. 1918-ci ildən türklər paytaxtı oradan Anatoluya Anqara şəhərinə keçirmişlər.

Qıpçaq – Asiyada Ural dağlarının cənubi ətəklərindən başlayaraq, Ədil (Volqa) çayına qədər, Xəzər dənizinin şimal-şərqisində, vasi` bir səhradır. Qıpçaq səhrası adilə məşhurdur. Gözəllərilə mə`lum bir yerdir.

Dayə – Visənin dayəsidir, ki şirin söhbət sahibi olduğu və gözəlliyi ilə məşhurdur.

Dara – Keylər sülaləsindən İran padşahı olmuş. İskəndər Rumi ilə həməsr imiş. İskəndər İrana hücum etdikdə,

¹⁸ 1453-cü ildən qeydini yazmaq istəmiş, ili dəqiq müəyyən etməyi gələcək üçün planlaşdırdığından məsafə boş qalmışdır.

onunla müharibəyə girişmişsə də, özünü basılmış görərək, müqavətdən vaz keçmiş, və qaçarkən öldürülmüşdür.

Dara adı ədəbiyyatda “böyük hökmdar” simvolunda işlədilir.

Davud – Bəni-İsrail (Yəhudi) peyğəmbərlərindəndir, həm də yəhudilərin padşahı imiş. Gözəl səsi var imiş ki, onun səsinə uçan quşlar belə göydə qanad saxlarılarmış. Allah tərəfindən ona göndərilən dini “Zəbur” kitabını gözəl avaz ilə oxuyarmış. Yaxşı zireh toxumağı dəxi bilərmiş.

Ədəbiyyatda Davud adı gözəl səs obrazıdır.

Onun avazına “həncərei-Davud” deyirlər. “Xanəndə Davud” deməkdir.

Deyləm – Cənub şərqə Asiyada Gilan səmtində qulları ilə məşhur bir yerdir. Cüd saçlı, qara qul mənasındada işlənilir, necə ki bir dəfə Şirin Xosrova dedi: Deyləmli bir qul idin, gəldin padşah oldun.

Dəlv – günəş dairəsi bürclərindən biridir.

Diclə¹⁹ – Qərbi Asiyada, – Anatoluda, böyük bir çaydır. Bəsrə körfəzinə tökülür. Bəsrənin yaxınlığında Fərat ilə birləşir.

Dübbəkbər – bax: Bənatünnəş.

Doqquz baş ilan, doqquz göy təbəqəsi olan, fələk.

Dərbənd – Xəzər dənizinin qərb sahilində qədim şəhərdir. “Dəmir qapı Dərbənd” deyilir, ətrafı möhkəm hasarlı və dəmir qapıları varmış. Bəzi asarı zəmanəmizə qalmışdır.

Dəməvənd – Qərbi Asiyada İranın şimalında böyük bir dağ silsiləsidir. Ən yüksəl zirvəsi “Əlburz” adlanır.

Yeddi qapılı ev – dünya, aləm. Qədimi əqidəyə görə aləm yeddi ölkəyə bölünürmüş.

Əbucə`fər – Atabəy Muhəmmədin künyəsidir. Ləqəbi Şəmsəddindir.

Əzra – Vamiqin sevgilisi f[ü]sunkar bir gözəl olmuş. Bir çox ədiblər, şairlər tərəfindən yazılmış “Vamiq və Əzra” dastanı məşhurdur.

Əlburz – Qərbi Asiyada, İranın şimalında olan Dəməvənd dağ silsiləsinin ən yüksək nüqtəsidir.

Beynəlmiləl üzrə yayılmış Elbrus dağı Böyük Qafqaz silsiləsinin ən yüksək nüqtəsidir, ki şərq kitablarında “Qaf” /Qaf dağı/ adı ilə məşhurdur.

Əncərək çölü – Qərbi Asiyada – Anadolu hissəsində, ovlu ovlaxlı, güllü – giyahlı bir səhradır.

Ərdəşir Babək. Bax: Babək.

Ərəstu, Aristotel – yunanın, hətta bütün dünyanın, məşhur filosofu, alimi olmuş. Ərəstu bir vəqt İskəndərin dəxi tərbiyəçisi olmuşdur. Allahsızlıqla töhmətləndiyindən, canının qorxusundan, Əvbəya “Avbəya” adasına qaçmış, orada da ölmüşdür.

Ərjənk /ərtənk dəxi deyilir/ Zərdüşt dini ilə İsanın dinindən qarışdırılıb, x[ü]susi bir din icad edən Maninin məzhəbi üzərində yazılmış və Mani tərəfindən gözəl nəqşlər və surətlər ilə bəzənmiş dini kitabdır. Həm də onun şəkilxanasının adıdır.

Əflatun /Flaton/ yunanın və bütün Aziya və Avropanın alimi və filosofudur. Hikmət əhli məşhur Sokratın şagirdi olmuşdur. Bir çox əsərləri vardır.

Əfrasiyab – İran qədim tarixinə görə, F[i]ridunun üç oğlundan biri olan Turun nəvəsidir. Həmin bu Turun adı ilə bağlı olan turanın, Əfrasiyab hökmdarı olmuş. Əfrasiyab bir necə dəfə İrana hücum etmiş, axırıncı hücumunda Rüstəmin sərkərdəliyi ilə İran ordusu əks hücumla keçib turanlı-

¹⁹Dəclə çayı nəzərdə tutulur.

lar üzərinə qələbə çalmış. Nihayət Əfrasiyab əsir düşüb, öldürülmüşdür.

Əcəm – Ərəblərin ərəb olmayan qövmələrə, xüsusilə iranlılara, verdikləri addır. Olur ki bu ad vətənlə İranda padşahlıq quran Ağamyan /Pişdadyan/ sözündən alınmışdır.

Zəngilan, Zəngan, zəncan – cənubi İranda sərt yollu, daşlı, çınqıllı bir rayondur.

Zənd – zənd Avesta – Atəşpərəst Zərdüştün yazdığı “Avesta” adlı kitabın tərcüməsidir. Məcusilərin /atəşpərəst/ müqəddəs kitabı hesab olunur. Yeni zamanda onların həyatı, idarələri düsturu yerində işlədilir.

Kitabın beynəlmiləl məşhur adı “Zənd-Avesta”dır.

Zənəb – Zənəb əslində quyruq deməkdir. Bu bir ulduzdur, ki axır hissəsi quyruğa oxşayır. Bu ulduzun ay mədərinə hissəsinə rə`s, aşağı hissəsinə zənəb deyilir.

Zəng, Zəngibar – Afikanın şərqində bir ölkə və şəhərdir.

Zənci – Zəngibarda /Zəngidə/ yaşayan qara ərəblərə deyilir.

Zərdüşt, Zaratüşt, Zaroastr – Atəşpərəstlərin peyğəmbəri, məzdəkizmin binasını qurandır. Mifik bir şəxsiyyətdən artıq tarixi bir simadır. Azərbaycanın Muğan şəhərində doğulduğu rəvayət olunur. Bunun yazdığı Avestaya “Zənd Avesta” kitabı deyilir, o, atəşpərəstlərin dini kitabı hesab olunur. Koştasib şah bu dinin yayılmasına himmət göstərərək, bir çox atəşgədələr tikdirmişdir. İskəndər Rumi İrani zəbt etdikdə, zərdüştüləri tə`qib etmiş və atəşgədələrini dağıtmışdır. İskəndərin zərdüştüləri tə`qib edərək, onlara etdiyi zülmərdən xilas olmaq üçün, onların əksəri vətənlərindən baş götürüb Hindustan himayəsinə qaçmışlar. Onlar indi də, öz əqidələri üzrə, orada yaşamaqdadırlar.

Zöhhak – İran əfsanəsinə görə, Pişdadyan sülaləsinin beşinci padşahıdır. Əsli ərəb imiş. Ona “Zöhhak tazi” dəxi deyilir. Tazi farsca ərəb deməkdir. Əfsanəyə görə, guya, Zöhhakin çiyinlərində iki ilan varmış. Bunlara gündə iki uşaq beyni yedirmək lazım imiş. Əhalinin hər gün iki uşağını bunun üçün tələf etdirmiş.

Nəhayət Gavey Ahəngər adlı bir şəxsin başçılığı ilə, xalq ona qarşı üsyan edib, onu taxtdan salmışlar.

Zöhrə – Venera planetasının adıdır ağılıq onun simvolidir.

Züleyxa – rəvayətə görə, Yusifi satın almış Misir valisinin və ya hökmdarının arvadıdır. Yusifin gözəlliyinə vurulub, ona aşiq olmuş və əri öldükdən sonra Yusifə getmişdir. Yusif–Züleyxa dastanı bir çoxları tərəfindən qələmə alınmışdır. Qissəsi maraqlıdır.

Zühəl – Saturn planetasıdır. Qara rənk onun simvolidir.

İbrahim – İbrahim xəlil, bəni İsrail peyğəmbərlərinəndir. İbrahim büdpərəstlik əleyhinə təbliğat apardığı, hətəta bir gün, bütəxanaya girib, bütələri tələf etdiyi üçün, o zamanın hökmdarı Nəmrud onu oda atdirmişdi. Od isə, guya, onu yandırmamışdı.

İqlidis – Evklid – məşhur həndəsə alimi və həm də mahir rəssam olmuş.

İnşirəq– İnşirəq çölü qərbi Asiyada anatoluda vüsətli bol ovu olan bir yerdir.

İraq – Asiyanın cənub qərbində böyük bir ölkə və hökumətdir. Qədimdə dünyanın elm və mədəniyyət mərkəzi olmuş. Neçə-neçə böyük şairlərin və ədəblərin vətənidir. Hal hazırda bu ölkə “İraq ərəb” və “İraq əcəm” adları ilə iki yerə bölünmüşdür. İraq ərəb İraq hökumətinə və İraq əcəm

İran hökumətinə daxildirlər. İraq ərəbin mərkəzi Bağdad və İraq əcəmin mərkəzi İsfahandır.

İrəm – Rəvayətə görə, allahlıq iddiasında olan Ad oğlu Şəddad Ərəbistanda saldırdığı cənnət misilli bağın adıdır, necə ki bu bağın vəsfində deyilmişdir:

“İrəm f[ü]sünkar bir bağdır ki, o misilli bağ hec yerde olmamışdır.”

İsa, Məsih – Buna “İsa Ruhullah” dəxi deyilir. Dini əfsanəyə görə, ümum xristianların (xaçpərəstlərin) peyğəmbəridir. İsa peyğəmbərliyə başladığında, yəhudilər onu tutub, dara çəkib öldürmüşlər. Müsəlmanların etiqadınca yəhudilər onu yox, ona oxşar başqa birini, öldürmüşlər. İsa isə diri olaraq göyə çəkilməmiş, və dördüncü göydə yaşamaqdadır. – Bəzi rəvayətə görə, əl'an diri deyilsə də, hər halda yəhudilər öldürdikləri o deyilmiş. İsa nəfəsilə, guya, xəstələrə şifa verərmiş və eşşək üstə səyahət edərmiş. – “İsa nəfəsi” “İsa eşşəgi” bu rəvayətlərə işarədir.

İskəndər – İskəndər Zülqərneyn, İskəndər Rumi, İskəndər Kəbir, İskəndər Makedoniyalı adları ilə məşhur Makedonya padşahı və eyni zamanda böyük sərkərdə olmuşdur. Avropanın Afrikanın bir hissələrini və xsusilə Asiyanın bir çox yerlərini zəbt etmişdi. İrana isə böyük zərbələr vurmuş və nihayət Hindustana qədər getmişdir. Avropa adı “Aleksandr Makedonski”dir.

Şərqdə məşhur adı “İskəndər Zülqərneyn”dir. Başında buynuz oxşar iki qabarcığı olduğundan, ərəblər ona bu mənanı verən “Zülqərneyn” ləqəbi vermişlər. Zülqərneyn “İki buynuzlu” deməkdir.

İsfahan – Asiyanın cənub qərbində, İraq Əcəmin Mərkəzi, qədim, böyük bir şəhərdir. Vəqt ilə İranın gözəl şəhərlərindən biri imiş, necə ki həqiqində deyilmişdir. “İsfahan

nısf cahan, əgər Lahur nəbaşəd”. – İsfahan yarı dünyaya dəyərdi, ona bərabərdir, əyər Lahur olmasaydı”.

İsfəndiyar – İran hökmdarı Keylər sülaləsindəndir. Hünərli və igid bir şəxs imiş. Zərdüştün dinini intişar etmək üçün Turan ilə olan müharibələrdə dəfələrlə turanlılara qələbə çalmış. Nəhayət Rüstəm Zalı əlində həlak olmuşdur.

Kəbə – qədimdən bütün büt-pərəstlərin ibadət xanaları olan “mükəəb” bir binadır. Məhəmmədin Peyğəmbərliyi vaxtından indiyənə kimi müsəlmanların ixtiyarında olaraq, onların müqəddəs ziyarət gahları hesab olunur. Kəbə Ərəbistanda Məkkə şəhərindədir.

Key /cəmi Keyan, Keyanan. Keylər/ – İran hökmdarlarının iki silsiləsinin ümumi ləqəbidir, ki Keyanan /Keylər/ deyilir. Bunlar bir neçə padşahdır. Keyqubad, Keykavus, Keyxosrov v/s. Key lüğətcə – “Böyük” – deməkdir.

Keyqubad – Keylər sülaləsinin birinci hökmdarı olmuş Məşhur Rüstəm Zal onun sərkərdəsi olmuşdur və turanlılar ilə apardığı müharibələrdə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdı.

Keykavus – Keylər sülaləsindən İran hökmdarı olmuş. Şahnamədən anlaşıldığına görə Siyavuşun atası və Keyxosrovun babası imiş.

Keyxosrov – Keylər sülaləsindən İran hökmdarı olmuş Şahnamədən anlaşıldığına görə Siyavuşun oğlu və Keykavusun nəvəsidir. Rus və qərb yerlərində çox vaxt onu “Kir” və “Kerus” adlandırırlar. Heç bir müharibədə məğlub olmadığı rəvayət olunur.

Kənan – ə'la çadırları ilə məşhur bir ölkədir.

Keyvan – Saturn planetasının adıdır. Qara rəng onun simvoludur. Yeddinci göy.

Kəsra, Kisra – əslində ulu mə'nasına olaraq, əcəm padşahlarından Nuşiravana /Ənuşiravan/ verilmiş ləqəbdır /ikinci ad/. Sonradan bu ləqəb ümumiyyətlə İrən hökmdarlarının hamısına deyilir. Necə ki bu adı ərəblər cəm surətində işlədərək “Əkasir” deyirlər, ki “Kəsralar” deməkdir. Kəsra adı axırda Nuşiravana məxsus kimi anlaşıldı; Həmin Nuşiravan Kəsraya “Nuşiravan adil” deyirlər. “Ədalətli Nuşiravan” deməkdir.

Kəhkaşan, Kəhkəşan – Bunlar bir sıra ulduzlardır. Onlara “hacılar yolu” dəxi deyirlər, ki şimaldan cənubə tərəf yol kimi uzanmış görünürlər.

Kəşmir – Kışmir. Hindustanın şimalında böyük bir ölkədir. Ə'la şalları ilə məşhurdur.

Kirman – İrənin cənub şərqində Kirman vilayətində bir şəhərdir.

Kirmanşah – İrənin qərb tərəfində Kürdüstanda bir şəhərdir. Vəqtilə böyük şəhər olmuşsa da hal hazırda kiçikləşmişdir.

Gəncə – Azərbaycanın mərkəzində onun ikinci mərkəz şəhəridir. Qədim şəhərlərdən biridir. Kənd təsərrüfatı bol olan bir yerdir. Ə'la növ Təbriz üzümü ilə məşhurdur. Böyük Nizami burada anadan olmuş, yaşamış və burada da ölmüşdür.

Gülgün – Şirinin atının adıdır. Lügət mə'nası qırmızı, gül rəngli deməkdir.

Gurgan – İrənda bir vilayət şəhəridir.

Lahur, lahavur – Asiyada İrənin Xurasan tərəfində gözəlliyiylə, xoş ab həvasilə məşhur bir şəhərmiş.

Bə'zi rəvayətə görə, bu adda bir şəhər, ya ölkə Hindustanda da vardır. Beytin məzmununa baxıqda Hindustanda olması daha uyğun olur, çünki beytdə olan məğrib sözüne

məşriq demək daha münasib görünür. Hindustan isə İrəndan daha məşriqdədir. Həmin kitabın bə'zi nüsxələrində Lahur əvəzinə Lahavur, və bə'zində Nişabur yazılmışdır. – Əksər nüsxələrdə isə “Lahur”dur. Bunu farsın bir məsəli dəxi qüvvətləndirir. “İsfahan nisf cahən, əgər Lahur nəbaşəd.”

Leyli – Ərəbistanın Amiri qəbiləsindən gözəlliyilə məşhur bir qızıdır.

Leyli və Məcnun dastanı məşhurdur. Bir çoxları bunu təkrar təkrar yazmışlar. Hər ikisi “Leyli-Məcnun” hekayəsinin sədaqətli qəhrəmanlarıdır.

Mani – Məşhur rəssam və nəqqaşdır. Maniizm adlanan fəlsəfi-dini tə'limatının əsasını qurmuş bu şəxsdir. Zərdüşt və xristian dinləri əsasında, bunlardan qarışdırılmış, yeni bir din meydana çıxarmışdır. Az zamanda özünə çox tərəfdar toplamağa müvəffəq olmuş, və az müddət içərisində məzhəb və əqidəsini Hindustana və Çin hüdduduna qədər yaya bilmişdir. Bir çox kitab yazmış, məşhuru Ərjəng (Ərtəng) adlanan kitabdır. Bu kitabı gözəl nəqşlər və şəkillər ilə zinətləndirmişdi. O zamanın hökmdarı tərəfindən dərisi soyularaq həlak edilmişdir.

Marut /bax: harut/.

Məndur – Məndur cölu qərbi Asiyada, Anatoluda Fərat ilə Diclə arasında seyr safalı geniş bir səhradır. Bol ovlağı vardır.

Mərv – İrənda qədim şəhərdir. Keçmişdə “Mərv Şahcahan” deyilirdi, yəni: dünyanın şahı Mərv”.

Məsih, Məsiha /bax: İsa/.

Məcus – atəşpərəst, oda qulluq edən.

Məhinbanu – Ərmənistan²⁰ hökmdarı, paytaxtı Bərdə şəhərində imiş. Şirinin bibisidir. Bunun əsil adı “Şəmirə”dir. Məhinbanu “böyük xanım” deməkdir. /Məhin – böyük, Banu – xanım/ Şəmirə dəxi bu mənadadır.

Mədayin (Mədain) – Hal hazırkı Bağdadın yaxınlığında Sasanilər padşahlarının paytaxtı və vaxtilə hər bir sahədə böyük əhəmiyyəti olan bir şəhər olmuş. Zəmanəmizə bəzi xərabələri qalmışdır. “Mədain” ərəbcə cəm forması olaraq “şəhərlər” deməkdir. Bu şəhər Sasani hökmdarlarının qış sarayı olaraq, hər hökmdar bir şəhərcə – məhəllə – əlavə etdiyindən “Mədain” (Mədinələr, şəhərlər) adı qoymuşlar.

Filosof Riza Təhfiq və ədib Hüseyn Daniş Xaqani Şirvaninin “Mədain xərabələri” diyə fəğan etdiyi mənzuməsini, təxmis edərək /beşliyərək/, o xərabələri təəssüflə tərənnüm etmişlər. İrənin keçmiş sətəvətini xatırladan bir kitabçadır.

Məxzəni əsrar – “Sirlər xəzinəsi” – Nizamının xəmsəsinin birinci kitabının adıdır. Tarix hicrinin “___”²¹ cı ilində yazılmış.

Məcnun – əsil adı Qeydir. Leylinin aşiqidir. Məcnunun lüğət mənası “dəli” deməkdir. O dəli deyildi, ancaq eşqin həvəsilə dəlicəsinə dolaşdığı üçün, cəmaət ona “məcnun” deyirdilər.

Məhəmməd – İslam dininin banisi və müsəlmanların böyük peyğəmbəridir, onların əqidələrinə görə, Məhəmməd allah tərəfindən göndərilən peyğəmbərlərin böyüğü və axırncısıdır, ki ondan sonra daha peyğəmbər gəlməyəcək və bunun dini həmişəlikdir.

²⁰ Qeyd edək ki, müəllif bu adı (Nizamidə Ərmən) coğrafi ərazi adı, toponim kimi qəbul edir. Müasir erməni adlanan xalqla əlaqələndirmir.

²¹ Əlyazmada dırnaqların arası boş qoyulmuşdur. Müəllifin də dəqiqləşdirmə etmək istədiyi aşkar görünür. Əsərin hicri 570-ci ildə qələmə alındığı bəllidir.

Mirrix, Mürrix – Günəşin ətrafında dolanan ulduzlardan biridir. Rəngi qırmızıraq çalır.

Mö bəd, mö bid – əslində zərdüştlərin və atəşpərəstlərin böyüklərinə və rühanilərinə /rahiblərinə/ deyilir. Sonradan hər millətin böyükələrinə və rühanilərinə də mö bəd deyildi.

Mulyan – şərqə Asiyada gur axan bir çaydır. Mulyan körpüsü uçub, çətinlik məsəli olaraq işlədilir.

Musa – bəni İsrail peyğəmbərlərindən biri və yəhudilərin əqidələrinə ən böyük peyğəmbərdir. Ləqəbi “Kəlimullah”dır. “Musa-Kəlimullah” deyirlər. Dili pəltək imiş; ona görə, onun Dilinə vədinə rixşənd edirlərmiş.

Muğ, Müğ – məcus və atəşpərəst deməkdir. Atəşpərəstlərin özlərinə muğ deyildiyi kimi, ruhanilərinə və böyükələrinə dəxi “muğ” adı verilir.

Muğan – Qərbi Asiyada, Azərbaycanda, hal hazırkı hüdudu üzrə müəyyən vasi²² bir düzlükdür. Muğan düzü deyilir. Bir hissəsi dəxi dağavardır. Rəvayətə görə, burada “Muğan” adlı bir şəhər dəxi varmış.

Müqənni-ibn-əta, – “Əta oğlu Müqənni” adlı şəxs səhrkarlığı və şə bədəbazlığı ilə məşhur bir kimsədir. İnsanlara göstərirdi ki guya quru quyudan yaş balıx çıxarır. Bu kimi bir çox gözbağlayıcılığı da bacarırmış.

Məcist – Məşhur yunan alimi Ptolomeyin “Almaqest” /məcəst/ adlı əsərinə ərəblər, ləhcələrinə uyğun olaraq, verdikləri addır.

Müştəri, Bərcis – Yupiter planetasıdır. Günəşin ətrafında dolanan böyük ağ rəngli ulduzdur.

²²Vase – geniş, enli deməkdir.

Nikisa, Nəkisa – Xosrov Şirin poemasında Şirinin tərifindən nəğmə oxuyan xanəndədir.

Nəmrud – əfsanəyə görə, Babil tikdirən şəxsdir. Babilistanın hakimi dəxi olmuşdur. Bütpərəst məzhəbində imiş. İbrahimi bütpərəstliyin əleyhinə getdiyi üçün, oda atdıran bu kəs imiş.

Nəsr – ay mənzillərindəndir. Bunlar ikidir: “Nəsr – tair, nəsr – vaqi”. Nəsr tair – uçucu görünümdə olan ulduzdur. Nəsr vaqe` – dayanan vəziyyətində olan ulduzdur.

Nəxşəb, Nəxşab – Müqənni civədən hazırlamış olduğu qayət parlaq ildirayai, işıqlı ayın adıdır. Müqənni özünü kitlə rəhbəri və tərəfdarı adlandıraraq, xalqı öz qüvvəsinə inandırmaq üçün, uzaqdan işıq salan, parlaq bir ay yaşamışdı. VIII ci əsirdə yaşamış / Bu aya müqənni ayı və müzəv-vir ay dəxi deyilir.

Nəcaşi – həbəş hökmdarlarının qədimi ləqəbidir.

Nil – Afrikanın Həbəşistan ilə Misir ölkələrindən keçən və Aralıq dənizinə tökülən dünyanın ən böyük və uzun çaylarından biridir. Ərəblər ona Nil mübarək deyirlər. Yəqin ki vaxtında daşib misirlilərin əkinlərini və səhralarını, tarlalarını suvardığı üçün, “Mübarək” adını ona vermişlər. Keçmiş cahiliyyə vaxtlarında haman çaya insan qurbanları dəxi verərlərmiş.

Nişabur – İranda bir şəhərdir. Ömər Xəyyamın vətəni hesab olunur. Bu adda Hindustanda dəxi bir şəhər olduğu rəvayət olunur.

Niyatus – Rum Qeysərinin qardaşı və rumun böyük sərdərdəsi idi. Xosrovun Bəhranı Çubin ilə olan müharibəsində iştirak etmiş. Haman müharibədə Qeysər Xosrovun köməyinə göndərdiyi orduya sərəskərlik etmişdir. Onun tədbiri ilə Xosrov müharibəni qazanmışdır.

Pərviz – Xosrovun ləqəbi /ikinci adıdır/ Bax: Xosrov.

Pərisuz – Pərisuz kilsəsi Ermənistanda²³, dağlıq yerdə ətrafı meşəlik, çəmənlik, gözəl mənzərəli yerdə bir kilsə imiş, ki onda rahiblər yaşarlarmış.

Pərvin – Ülkər adlanan yeddi ulduzun adıdır.

Pəhləvi – Orta İran dili. Oranın qədimi ədəbi dili hesab olunur.

Rey – Asiyada İranın şimalında rey adlı dağın ətəyində qədim, məşhur şəhər imiş. İndiki Tehran şəhərinin yaxınlığında imiş. Haman şəhərdən indiyə əsər belə qalmamışdır.

Rəmgilə – Ərmənistanda rəmgilə çölü vüs`ətli atları bol olan bir səhradır.

Rum, Rim, Roma – Avropanın şərq cənubunda²⁴ qədimdən məlum olan yüksək mədəniyyətli məşhur bir ölkədir. Nizamidə ağ üzül, gözəl insan yerində də işlədilir.

Rumi – Rumlu deməkdir, haman məmləkətin insanlarına deyilir.

Rüstəm Zal – “Rüstəm Zal” Zal oğlu Rüstəm deməkdir. İranın məşhur pəhlivanı olmuş. At minməkdə, ox atmaqda birinci hesab olunur. Turanın məşhur igiti olan Söhrabın atasıdır.

İranlılar ilə turanlıların aralarında olan müharibədə Söhrab iki dəfə Rüstəmə qələbə çaldığı halda, Rüstəmin yalvarması ilə, onu öldürməkdən vaz keçmiş. /Biri birindən ayrı yaşadıklarından ata oğlu, oğul atanı tanımazdı/. Üçüncü dəfə Rüstəm qələbə çaldıqda, aman verməyib, Söhrabı ölümcül yaraladı. Söhrab, yaralı halında, atadan yadgar olan qolbağını Rüstəmə göstərüb, onun qisasını atası Rüs-

²³ Qeyd etdiyimiz kimi, bu mənbələrdəki məkan adıdır. İndiki Ermənistan da həmin ərazilər olub, hayların sonradan köçdüüyü tarixi məkandır.

²⁴ Cənub-şərqində nəzərdə tutulur.

təm almamış olmayacağını dedikdə, Rüstəm oğlunu tanıyıb, və başına gözüne döyərək, tutduğu işdən peşman oldu. Nə fayda?

Səmərqənd – Orta Asiyada qədimdən mərkəz və məşhur şəhərdir.

Simurğ – Mövhum bir quşdur. Sərəndibdə /Seylon/ yaşayır deyilər; amma onu görəni yoxdur. Demək ki: adı var, özü yox.

Siyavuş, Səyavuş – İrən rəvayətinə görə, Keykavus oğludur. At minməkdə, ox atmaqda mahir imiş. Bir səbəbdən dolayı, atasının qəzəbindən qorxaraq, Turana qaçmışdı.

Turan hökmdarları Əfrasiyab onu yaxşı qəbul edib, axırda qızını dəxi ona vermişdir. Ondən Keyxosrov doğulmuşdur. Axırda burada da bir böhtana oqradığından²⁵, Əfrasiyab tərəfindən tələf edilmişdir.

Bu cəhətdən İrənlilər ilə Turanlılar arasında bir çox qanlı vuruşmalar olmuşdur. Mühəribələrə “Siyavuşun qanı” – yəni Siyavuşun qisasını almaq üçün mühəribələr” de[yil]mək[də]dir.

Süleyman – Dini və dini tarixi rəvayətlərə görə, Davudun oğlu Süleyman bəni İsrail peyğəmbərlərindəndir. Eyni zamanda hökmdar imiş. Aləmdə olan bütün heyvanların, quşların, hətta qarncaların dilini bilərmiş, və onlara təsəllütü varmış. Səba hökmdarı gözəl Bülqeyse evlənmişdir. Bunların qissələri maraqlıdır. Şehirli möhürü /üzüyü/ varmış ki, istədiyini onunla yerinə yetirdərmiş. Zənbil toxumaq sənətini dəxi bilərmiş.

Sünbülə, Xuşə – Günəş dairəsi bürclərindən biridir.

Süreyya – yeddi qardaş, ülkər qruppası ulduzudur.

Süheyl, Kanoy – ulduz adıdır. Yeməndə açıq görünür. Ona görə də ərəblər ona “Süheyl Yəməni” adı verirlər.

Tatar ceyranı – Bir növ ceyrandır ki sünbül və zərif otlar və çiçəklər ilə bəsləndirilir. Bu səbəbə görə də əti ləzzətli olur.

Taraz, Tiraz – Türküstanda gözəlləri ilə məşhur bir şəhər və vilayətdir.

Təxt, təqdis, taxt-taqidis – Xosrov Pərvizin daşqaşlarla bəzənmiş və zینətlənmiş f[ü]sunkar, və olduqca gözəl təxtidir.

Toqrul, “Ar toğrul”, Tuğan – Toğrulşah Şirvan hökmdarı.

Tus – İrənin Xorasan vilayətində qədim bir şəhər imiş. Zəmanəmizdə ancaq xərəbələri qalmış.

Tusi – Tuslu deməkdir. Şahnəmə müəllifi Firdovsinin vətəni olmuş, “Firdovski Tusi” deyilir. Adı Nəsirəddindir.

Tımğaç – Türküstanda bir ölkədir /Vəhid 16/.

Utarid – Merkuri planetasıdır. Günəşin ətrafında dolayan ulduzlardan biridir. Katiblik onun simvoludur.

Ülkər – Pərvin həm deyilir. Yeddi ulduzun adıdır.

Ümmhani – Faxtə Əbütalib qızı. Muhəmmədin qadınlarından biridir. Muhəmməd me’raca onun mənzilindən getmişdi.

Fərat – Qərbi Asiyada, anatoluda, oranın böyük çaylarından biridir. Diclə çayı ilə birləşərək Bəsrə körfəzinə tökülür.

Fəğfur – Qədimdən Çin hökmdarlarına verilmiş ləqəb / ikinci ad, titul/ dir.

²⁵ uğradığından

Fərxar – Şərqi Türkünstanda Çin cəhətində bir vilayət və şəhər olmuş. Fərxa Xosrovin zinətli qəsrinin dəxi adıdır.

Fərhad – Əsli rumlu, özü mahir nəqqaş və bənnadır. Xosrov Şirin poemasında müeynən yer tutur. Poemanın “Fərhad-Kuhkən” hissəsində Şirinin sədaqətli aşiqi kimi gözə çarpır.

Fridun, Əfridun – İrannın qədim leqendar hakimlərinəndir. Dəmirçi Gavə Zöhhaka qarşı üsyan qaldıraraq, kitlənin yardımını ilə onu taxtdan salıb, Fridunu özlərinə hökmdar etmişlər. Zərdüştininin tərəfdarı olmuş.

Xaqan – əslində Çin, Moğol, Türk hökmdarlarına verilmiş titul – ləqəbdir. Sonradan şərqin böyük xanlarına da “Xaqan” deyilirdi.

Xarəzm – Orta Asiyada Xəzər dənizinin şərqində, bu dəniz ilə Aral gölü Amudərya /Ceyhun/ çayı arasında geniş bir ölkənin adıdır. Axır vəqtlər Xarəzm ayrı-ayrı adlar ilə üç yerə bölünmüşdür: Şərq Şimalı²⁶ Xivə, qərb şimalı Üst Yurt və Cənubi Qaraqum adlanır.

Xəzər – 1. Xəzər qəbiləsi türk qəbilələrindən Xəzər dənizinin şimal-qərbi ilə Ədil /Volqa/ çayının iki tərəfində yerləşmiş böyük bir qəbilə olmuş.

2. Xəzər dənizi, Bəhr Xəzər, Kaspi dənizi, orta və qərbi Asiyada kürəy Ərzin ən böyük gölüdür. Hətta böyükliyi üçün göl yox, dəniz – dərya adlanır. Xosrov Şirin poemasında bu dəniz “DəryaDərbənd” ad ilə yad edilmişdir.

Xəta, Xütən, Kitay – Çin ölkəsinin adlarıdır.

Xəlil – İbrahimin ləqəbidir; Lüğət mə'nası “dost” deməkdir. “Xəlilullah” deyilir yəni “Allahın dostu – yaxını, xatirini istədiyi” /bax: İbrahim/.

Xərçənk, Səratən – Günəş dayrəsi on iki bürcün birinin adıdır.

Xosrov, Xosrov Pərviz – Sasani sülaləsindən İrannın hökmdarı olmuş. Hüzmüzün oğludur. Məşhur Məzdək hərkətini qan içində boğmuş, və əhalini böyük tələfata oğratmışdır. 38 il hökmdarlıq etdiyi rəvayət olunur. Həmin Xosrov və Şirin poeması ona həsr olunmuşdur.

Xuzistan – Asiyanın cənub gərbi hissəsində İrannın cənubunda bol şəkəri və şəkər qamışı ilə məşhur bir ölkədir. Şəkər qamışı bol olan yerə dəxi, məcazən, Xuzistan deyilir.

Xızr, Xızır – Dini leqənda bu adamı peyğəmbərlərdən sayır. Əfsanələrə görə, Xızr zülmətə dirilik suyu olan yerə gedib orada haman sudan içmiş. Ona görə indi də ölməmiş sağdır, göy ələmində yaşayır. Xalq nağıllarında və el arasında ona “Xıdır-Nəbi” deyilir.

Xuşə – bax Sünbülə.

Xütən – Çinin qərb cəhətində Şərqi Türkünstanda bir şəhər, və ölkədir. Əhalisinin gözəlliyi, əla müşkü və yaxşı ipəyi ilə məşhurdur.

Həbəş, Həbəşistan – Afrikanın şərqində bir ölkə və qədimdən bəri müstəqil hükumətdir. Beynəlmiləl adı “Abissiniya”dır. Ədəbiyyatda məcazi olaraq qara mə'nasında işlədilir.

Həbəşi – həbəşistanlı, həbəşli deməkdir.

Harut, Marut – Dini xürafata görə, iki mələkin adıdır. Harut bə'zən Zöhrə ulduzuna deyilir. Klassik poeziyada harut sehrkar mə'nasında işlədilir. Harut adında məşhur bir sehrbaz dəxi varmış.

Həməl, qoç – Günəş dairəsi on iki bürcərdən birinin adıdır.

²⁶ Şimal – şərq Xivə, şimal – qərbi Üst Yurt.

Humay, huma – Xəyali bir quşdur. Guya Böyük Okean adalarında yaşayır. Bu quşa xoşbəxtlik və dövlət səbəbi kimi baxırlar. Hər kəsin başına qonarmışsa, daha doğrusu, kimin başına kölgə salarmışsa, o adam xoşbəxt və dövlətli olarmış, hətta padşahlıq dərəcəsinə belə çatarmış.

Hürmüz, Hürmüzd – Sasani sülaləsindən İrannın qədim şahı olmuş. Nuşirəvanın oğlu və Xosrov Pərvizin atasıdır.

Çağ – Şərqi Asiyada Daşkənd tərəfdə bir ölkədir. (Vəhid 16)

Çin – Asiyanın uzaq şərqində böyük bir ölkə və qədim hökumətdir.

Calinus – /Əvam arasında Calyanus deyilir/. Məşhur həkimdir. Bütün qərbi Asiyada o cümlədən Azərbaycanda ən yaxşı həkimə “Calyanus” deyilir.; filankəs “Calyanus”dı, yəni çox biləndər həkimdir.

Ceyhun, Amudərya – Asiyanın böyük çaylarından biridir. Aral gölünə tökülür.

Cəbrail – Dini əqidəyə görə, Allaha daha yaxın olan dörd mələikənin biridir. Guya, Allah tərəfindən peyğəmbərlərə vəhy gətirmiş. Vəhy: ilham, xəbər, hökm mənasındadır.

Cəmşid, Cəm – rəvayətə görə, pişdadyan sülaləsindən İran hökmdarı olmuşdur. Kefçilliyi və sərxoşluğu ilə məşhurdur. Rəvayətə görə, şərabı da o icad etmişdir. Ona görə də onun şərab içdiyi qədəh şairlər arasında “Cami Cəm” ad ilə məşhurdur. Yazın əvvəli olan Novruz gününü bayram edib onda şadlıq etməyi və Novruz axşamı od /tonqal/ yandırır şadlıq etməyi dəxi ona isnad edirlər.

Cam-Cəm – Cəmşidin şərab içdiyi cam – qədəh deməkdir. Cəm, Cəmşid kəlməsinin ixtisarı olaraq, şadlıq

simvolu kimi işlədilməkdədir. Nizami Günəşi Cəmşidin pialəsinə oxşatmışdır.

Cövza, Əkizlər – günəş dairəsində olan on iki bürcün biridir.

Cudi – Qərbi Asiyada Türkiyə, İran və SSRİ aralarında, dünyanın ən yüksək dağlarından biridir. Başı il uzunluq qar ilə örtülü olur.

Şam – Qərbi Asiyanın qurtaracağında Suriya və Fələstin tutduğu yerə ərəblər verdiyi qədim addır.

Şapur – Xosrov Pərvizin nədimi, yaxın adamı, məsləhətçisi olmuş. Qabiliyyətli rəssam, naqqaş imiş. Xosrovun surətini çəkdiyi rəsmilə Şirini Xosrova bən'd etmişdi.

Fərhad ilə birlikdə Çində tə'lim almışlar.

Şahrud – Qərbi Asiyada Anatoluda ətrafa seyrangah bir çaydır.

Şəmira (Səmira) – Bərdə hökmdarı, Məhin banunun əsil adıdır.

Şe'ra – Baldırağ denilən ağ nurlu ulduzdur. Bəlkə proçion, sirius deyilən iki işıqlı ulduzdur; və olur ki Böyük it və Kiçik it adlanan, biri şimalda, biri cənubda, iki ulduzdur.

Şirvan – Azərbaycanın şərqində qədimdən mə'lum və məşhur bir ölkə və şahlıq olmuşdur. Elm, mədəniyyət, ticarət və başqa cəhətlərdən Azərbaycanda, hətta bütün Qafqazda ümdə bir yer tutmuş idi. Ədiblər və Şairlər mövgeyi hesab olunur.

Elbrus / bax: Əlburz/.

Yusif /daha doğru imla Yusuf/ – Yaqubun oğludur. Yaqub onu sair oğlanlarından çox istərmiş. Ögey qardaşları buna paxıllıq edirdilər. Bir gün gəzməkə getmək, bəhanəsi-

lə onu aparıb Kənan quyusuna atmışlar. Haman quyudan bir karvan su çəkərkən Yusif doldan tutub çıxmış. Misrin valisi onu bir qul kimi satın almış. Yusifin misilsiz gözəlliyinə valinin qadını Züleyxa ona bənd olmuş və vali öldükdə ona getmişdir. Yusif və Züleyxanın nağlı dini və bədii ədəbiyyatda məşhurdur. Qissəsi maraqlıdır. Yusif adı gözəllik simvolu kimi yayılmışdır.

Yağma /Yəğma/ – Asiyada Şərqdə gözəllərilə məşhur bir ölkə və şəhərdir.

LÜĞƏT

Ab – su.

Abkövsər / Abikövsər/ – əfsanəyə görə, cənnətdə bir bulax ya çaydır.

Abnus /Abinus/ – Hindustanda bitən bir sərt ağacdır, qara ağac adlanır.

Abhəyat /Abihəyat/ – dirilik suyu; guya ondan içən həmişə diri qalarmış, ölməzmiş.

Azər – od.

Ayə /Ayət/ – Qur`an cümlələrinin hər biri; əlamət.

Ayin – rəsm, adət.

Asar – əsərlər, əlamətlər.

Asi – günahkar.

Asman – göy.

Astana – kandar, evin girəcəyi.

Atəş – od.

Atəşpərəst – oda qulluq edən.

Atəşgah – atəşpərəstlərin od yaxıb sitayiş etdikləri məbəd /ibadət-xana/.

Atəşgədə – atəşgah.

Aftab – günəş.

Ahənrüba – dəmiri çəkən; miqnatis.

Azərpərəst – oda qulluq edən.

Badə – şərab, çaxır.

Bar – yük; meyvə; məhsul.

Bac – vergi.

Bargah – saray; böyüklərin, padşahların yaşadıkları ev.

Bac bərcəm – dini adət.

Bədr – on üç, on dörd gecəlik tamam ay.

Bəzm – məclis, kef məclisi.
Bəkarət – yenilik; qızlıq.
Bərat – fərman, buyruq.
Bərbət – Simli çalğı aləti, ud.
Bidar – oyaq.
Bidmüşk – ə'la müşk.
Bisütun – sütunsuz.
Bistun daği – Fərhad yarım arasından yol açmaq istədiyi dağ; İrandadır.
Bikr – əvvəldən heç deyilməmiş, təzə söz. Qızlıq.
Büləng – uca.
Bünyad – bina, hər şeyin binası, kökü.
Bütgədə – büt olan yer; büt-pərəstlərin ibadətگاهی.
Buraq – at. Guya Məhəmməd me'raca gedəndə mindiyi at.
Bürç – qüllə. Günəşin dövr etdiyi mədarın bölündüyü on iki qismdən hər biri, ki hər bir isimin xüsusi adı var.
Vaqif – bilən, xəbərdar.
Vaiz – vəz, nəsihət edən.
Varis – ata, ananın və ya qohumunun öləndən sonra varına sahib olan.
Vahid – bir, tək.
Vaşaq, vəşəq – pişigə oxşar bir heyvandır, dərisi kürk üçün işlədilir. Dağ iti dəxi deyilir. Bunun dərisindən olan kürkə dəxi vəşaq deyilir.
Vəliəhd – padşahın özündən sonra yerində duran.
Vəhy – Allah tərəfindən peyğəmbərlərə verilən əhkam.
Vəcd – şövq, həvəs.
Qabi-qövseyn – iki yayın arası, məcazi olaraq axın mə'nasında işlədilir.

Qaqum – dələyə oxşar yumşaq, qiymətli dərisi olan heyvandır. Kürkünə dəxi qaqum deyilir.
Qasid – xəbər, ya məktub aparıb-gətirən.
Qaf – Qaf dağı Qafqaz dağı olduğu guman olunur.
Qeysər =/Ceusr/ – rum padşahının ləqəbi.
Qədəh – şarab içilən cam.
Qəmər – ay.
Qəmxar – qəm yeyən, qəm yoldaşı.
Qəsəb – parça, ipək parça, pərdə parçası, örtük parçası.
Qəsəbbaf – örtük hörən.
Qəsr – bəzəkli bina, saray.
Qüdsiyyət – paklıq.
Qubar – toz, qəm.
Quran – Məhəmmədin dini kitabı.

Çar – mağara.
Çəvvas – üzgüçü.
Çəmküsar – qəm yeyən, qəm çəkən, qəm yoldaşı.

Dayə – nənə, süd verən.
Damad – kürəkən, köv.
Dastan – nağıl.
Deyr – süvmə, klisa.
Dəbilqə – baş geyimi.
Dəmsaz – həmsöhbət.
Dər – qapı.
Dərbən – qapıçı.
Dərbər – böyüklərin evlərinin qapısı, eşigi.
Dərgah – bax: *bargah* / böyüklərin qapısı.
Dəhan – ağız.
Diba – zərli ipək parça.
Div – Şeytan.

Dilaram – qəlb rahatleyici, gözəl.

Dindar – qəlb saxlayıcı, gözəl.

Dilnavaz – qəlb nazlayıcı, gözəl.

Dilnəzir – könül alan, gözəl.

Diltəng – dar qəlbli.

Duzax – tor.

Düzəx – cəhənnəm.

Dürr – **yetim** – nadir dürr, əla dürr, xalis dürr. Yetimlər atası mənasında dəxi işlədilir.

Durc – cavahirat qutusu.

Yezdan – yaradan, tanrı.

Yeksərə – bir başa.

Yeganə – tək, misilsiz.

Əbləq – ala, çal.

Ədəm – yoxluq.

Əqsa – ən uzax yer, qurtaracaq yer.

Əklil – /daha doğrusu ikkil/ tac.

Ələm – qəm, qüssə.

Əməl – arzu, istək, iş.

Ənbər – xoş iyli maddə, ətir.

Ənin – inilti, fəryad.

Ərgənün – nəfəsli musiqi alətidir. Olduqca əcəb səs verir. Keşişlər kilsələrdə dini İncil kitabını, səslərini onun səsinə uyduraraq, oxuyurlar.

Ərgəvan – tünd qırmızı bir çiçəkdir, daha doğrusu bir ağac adıdır ki, qırmızı çiçəyi olur.

Ərş – ən yüksək göy.

Əsrar – sirlər.

Əttar – ətirçi.

Əfi – vurağan, çalağan ilan.

Əfsanə – nağıl, uydurma.

Əfsun – ovsun, dua, cadu, sehir.

Ə`yan – böyüklər, möhtərəmlər, ehtiram olunası kəslər.

Zabit – zəbt edici, saxlayıcı; hərbi mənsəb, hərbi ləqəb; burada: sətrənc oyununda bir fiqura.

Zahid – ibadətkar, vaxtını ibadətdə keçirən.

Zəka, zəkahət – zirəklik.

Zəkat – müsəlman dininin tələbatınca varlıların ildə bir dəfə bütün varından onda birinin fəqir-füqərəyə verəcəyi hissə.

Zərrin – qızılı, kiazıl kimi, qızıl rənkli.

Zəhm – qələbə; qorxunc; heybət.

Zivər – yaraşlıq, zinət, bəzək.

Zil – uca səs, qalın səs, gur oxuma. Musiqidə gur səs.

Zinhar – saqın; aman; əl`aman; heç yox.

Zireh – dəmir dava geyimi.

Zic – cədvəl. Mүнəccimlər işlədiyi alət – cədvəl.

Zülf – saç.

Zünnar – Keçmişdə müsəlman ölkələrində yaşayan nəsarının (xristiyanların) və ya onların keşişlərinin bellərinə bağladığıları bir növ quşaq, kəmər.

İdrak – dərk etmək, bilik, qanacaq.

İzzət – əzizlik; hörmət, şərəf.

İztirab – rahatsızlıq; qəlb narahat olmaq.

İmtina – çəkinmək; bir işdən, şeydən özünü saxlamaq.

İnayət – lütf etmək, kömək etmək.

İqr – əsil; damar; nəsil, nəsəb; cins. növ.

İsəvi – İsa dinini tutan; xristiyan, xaçpərəst.

İsmət – paklıq, pakizə, pərdəli, hicab, mə`sum.

İtab – açığ, açığlanma.

İşvə – naz, əzilmə, gözvurma.

İşvəkar – nazlanan, əzilən, gözvuran.

İşrət – kef çəkmə, işrət məclisi – yemək-içmək məclisi.

İştiaq – şövq, həvəs.

İftar – oruc açma; əslində bir şey yemə.

Yəğma, yağma – talan; qarət.

Yəzdan – tanrı.

Yəmin – and; qəsəm.

Kam – arzu, dilək, məqsəd.

Kamyab – diləyinə çatma, arzusuna çatma.

Kan – mə`dən; hər şeyin bol olan yeri.

Kainat – bütün məxluq, bütün aləm.

Kandar – astana, qapı.

Kargah – iş yeri. Bə`zən dərgah mə`nasında işlədilir.

Kafur – kafur ağacından əmələ gələn xoş iyli maddə; buxur; kamfara da deyilir.

Kax – köşk, qəsır, ali imarət.

Kə`bə – müsəlmanların Məkkə şəhərində olan ziya-rətxanası.

Kəman (kaman) – yay.

Kəmyab – az tapılan.

Kəviz – qarabaş, qulluqçu qadın.

Kirman – pudra.

Kişvər /Keşvər/ – ölkə, iqlim, məmləkət.

Kövsər /bax: abikövsər/

Köşk – saray, ali imarət.

Kuzə – sovça, bardax, saxsı su qabı, saxsı səhənk.

Kuh – məhlə, ev; top.

Kuhan – dağ.

Kulah – heyvanın ürgücü, beli. – Əksər dövədə işlədilir. Dağın ən yüksək yeri.

Külah – papaq, baş geyimi.

Gəbr – atəşpərəst.

Gərdiş – dolanış, hərləniş. Bir şeyin ətrafına dolanma.

Gəncinə – xəzinə, dəfinə.

Gərdun – fələk, göy.

Girzab – su burqanı.

Giryan – ağlar, ağlayan.

Gur, Gör – qəbir.

Gur – qulan, yabanı eşşək.

Gurxan, Görxana – qəbristan.

Güzərgah – keçəcək; yol.

Gülzar – güllük, çiçəklilik.

Gülgün – gülrəngli, gül kimi.

Gülstan – güllük.

Gülşən – gül, çiçək bol olan yer.

Lat /lat–mənət/ bütprəstlərin allahı.

Lacvərdi – göy rəng, abı, açıq göy.

Ləbbadə – aba, mollalar və hər ruhanı geydiyi uzun ətkli üst paltarı.

Mavi – açıq göy rəng.

Manastır – kilsə.

Mançınıq – keçmişdə müharibədə böyük daşları atmaq üçün hərbi maşın – alət.

Matəm – yas.

Mah – ay.

Mahı – balıx.

Me`raç – Məhəmmədin göylərə qalxması.

Mehrab – məsciddə mollalar namaz qıldıkları yer.
Me'yar – ölçü.
Mə'bəd – ibadət edilən yer; məscid, kilsə v/s.
Məbrut – böht aparmış adam; müəttəl, mat qalmış.
Məqbərə – qəbristan.
Məğz – beyin, iç, badam içi, püstə içi v/s.
Məzar – qəbir.
Məmat – ölüm.
Məxzən – xəzinə.
Məhliqə – ay üzlü, aybəniz.
Məhtab – ildırıyn, parlaq ay.
Məcmər – manqal, buxurdan.
Miqnatis – ahənrüba²⁷.
Mişk – bir cins ceyranın göbəyindən çıxan xoşiyli maddə.
Möbid – zərdüştlərin başçıları, ruhaniləri. Sonradan bu ad başqa millətlərin ruhanilərinə dəxi deyilir.
Mövzun – vəzinli; müntəzəm; düzgün olan kəlam.
Möhtəsib – bazar darğası.
Möhtəşəm – həşəmətli, kübar, hörmət olunası.
Mö'cüzə – bir şeyi adətdən kənar göstərmə, gözbağlama.
Münis – ünsiyyətli, dost.
Mübarək ölmüş – burada qul deməkdir.
Müqəddəs – pak, günahsız.
Muğ /cəmi Muğan/ – məcusi, atəşpərəst; onların böyükləri.
Müğənni – ğina edən, oxuyan, xanəndə, mütrüb.
Müztərib – iztirablı, narahat.
Münəccim – ulduzların hərəkəti və duruşu ilə gələcəkdə nələr olacağını bilən.
Mürğzar – güllü, çiçəkli, qutlu yer.
Muti – itaətçi; sözə, buyruğa baxan.

²⁷Dəmiri cəlb edən gövhər, maqnit.

Mütrüb – xanəndə; oxuyan–çalan; aşıq.
Müşk – /bax: mişk/.
Müşküy – özündən xoş müşki iyi gələn gözəl bəzənmiş qəsr.
Nadir – az tapılan, misli az olan.
Naib /nayib/ – bir şəxsın yerində olub, onun hökmlərinə ixtiyarı çatan kəs.
Nam – ad.
Naməhrəm – yad.
Narvan – bir növ sərt qara ağac.
Naf – göbək.
Nafə /nafəc/ müşk düyümü – ki bir cins ceyranın göbəyində hasil olur, artıq dərəcədə xoş iy verir.
Nahid – parlaq bir ulduz olaraq. Məcəzi olaraq: yetişmiş qız.
Ney /Nay/ – qamış, qamışdan qayrılmış tütək, düdük.
Neylüfər – bir növ sarı çiçəkdir, ki əksər su kənarında bitər; su zambağı dəxi deyilir.
Neysan – bahar; bahar yağışı. Məcəzi olaraq: gur yağış.
Neysəkər – şəkər qamışı.
Nəva – səs, quşun oxuması.
Nəvaziş – nazlayış, könlünü alma.
Nəqqaş – naxış vuran.
Nədim – həmdəm, yaxın, həmsöhbət.
Nərgis – göy-ala rəngli çiçək, su kənarında bitər.
Nəsim – səhər yeli; yüngül, sərin yel; meh.
Nəsrin – yabanı çiçək, yaban gülü.
Nəstərin – /bax Nəsrin/.
Nə't – sifət, xülq.
Nət' – döşək, döşənəcək; məcaz olaraq yer üzü, dünyanın üzü.

Nəffat – nəft²⁸ püskürən.

Nəşə – şadlıq, keyf.

Niqab – üz örtüyü, yaşmaq.

Nizə – süngü, cida.

Nigar – rəsm, gözəl.

Nilgün – nil rəngli, mavi-boz rəngli, göy rəngli.

Nisar – saçma, şabaş²⁹.

Nişat – şadlıq, sevinc.

Növhə – nalə, ahzar, ağlamaq.

Nücum – ulduzlar.

Oxdan – ox qabı.

Pasiban – güdicü, gözətçi.

Peykan – ox, oxun iti ucu.

Peykər – sifət; surət; Məcəzi olaraq: gözəl.

Pərqu – qu tükü, narın, yumşaq tük.

Pərəstar – qulluqçu.

Perəstiş – qulluq; ibadət.

Pərkar – dairə ölçü aləti; bütün varlıq; sahman.

Pəyam – xəbər.

Pilpay – filayaq; böyük, fil ayaqı, tompuz.

Pişvaz – istixbal etmək, qabağa çıxmaq.

Pünhan – gizli.

Püxtə – pişkin; kamil.

Ravi – rəvayətçi, xəbərçi, nağılcı.

Rahib – keşiş, nəsara millətinin ruhanisi.

Rəqib – müxalif. Məcəzi olaraq: ölmək.

Rəsəd – ulduzlar aləmini öyrənmək üçün müayinə etmək.

Rəqabət – rəqiblik, xlaflıq, düşmənçilik.

Rəfrəf – xəyalı at.

Rəxs – at; xüsusilə qayət sürətlə gedən at. Sətrənc oyununda at başçı fiqurası.

Rə`şə – titrəmə, əsmə.

Riqqət – yumşaqlıq, naziklik.

Rizvan – cənnət, cənnət gözətçisi.

Risman – ip.

Riştə – iplik, saçaq.

Riyazət – çəkinmək, nəfsini öldürmək.

Rubənd – üz örtüsü, yaşmaq.

Rud – simli çalğı aləti, çay, su.

Rükn – əsl, kök, ümdə.

Rux – yanaq, sətrənc. Oyunda top fiqurası.

Sabit – bir yerdə duran; hərəkət etməyən

Sağər – içində şərab içilən qab, cam, surahı.

Salar – sərdar, sərkərdə; padşah.

Sar – leş yeyən quş.

Sayə – kölgə.

Seyyar³⁰ – (müəllif səyyar yazmadığı üçün belə saxladıq. Seyr sözünü kök kimi qəbul etdiyi izahdan da aydındır) – seyr edən; gəzən; dolaşan.

Secdə – /daha düzgün səcdə/ baş əymək; müsəlmanlar, namaz qılarkən alınları yerə dəyənəcən başlarını aşağı əymək.

Səba – bahar fəslində yüngülcə əsən yel; meh.

Səbu – qab; şərab qabı, surahı, qrafın.

Səbuh – səhər şərabı, səhər vaxtı şərab içimi.

Səlsəbil – şirin su, cənnət çayı.

Səna – mədh, tə`rif; xeyr-dua.

²⁸Nəft nəzərdə tutulur.

²⁹Bağışlamaq, vermək, qurban etmək.

³⁰Müəllif səyyar yazmadığı üçün belə saxladıq. Seyr sözünü kök kimi qəbul etdiyi izahdan da aydındır.

Səqlab – slav, slavyan.
Səyyah – səyahət edən, aləmi gəzən-dolaşan.
Səlib – xaç.
Səma – göy, yüksək.
Səmur /samur/ – qara, qaragöz heyvancıl. Dərisindən kürk hazırlanır. Dərisi qiymətlidir.
Səndərus – bu adlı ağacdan sızan maye.
Səndəl – xoş iyli sərt ağac. Əksər Hindustanda olur.
Səncab /sincab/ – iri sıçavul böyüklükdə boz dələ. Dərisindən kürk hazırlanır.
Sərab – uzaqdan su olan kimi görünən şoranlıq yer.
Sərdabə /sərdaba/ – qəbr; künbəd.
Sərvəvan – yeriyn, hərəkət edən sərv; Məcəzi olaraq gözəl qamətli pəri.
Sərnigün – başı aşağı; alçak; məğlub.
Sərsəm – /sərsəm/ beyin xəstəliyinə tutulmuş şəxs.
Sərsər – yəni əsən sovuq külək.
Sərpəng – çovuş.
Sərir – taxt, padşah taxtı.
Sətar – üç telli saz.
Sidrə – bir cins ağacdır ki yarpağı dərman kimi işlədilir; əfsanəyə görə, cənnət ağacı; əflakin, göylərin qurtaracağı.
Sim – gümüş.
Simurq – əfsanəyə görə, qaf dağında yaşayan böyük quşdur. Daha doğrusu, adı var, özü yox xəyali bir quşun adıdır.
Sincab – /bax Səncab/.
Sitayış – qulluq, ibadət.
Slav – /bax Səqlab/.
Süsən – zanbaq çiçəgi. Bir neçə növü olur: ağ, göy, sarı v/s.
Sürəhi – şarab içilən uzun başlı (başlıqlı) qab, qrafın.
Sübh-sadiq – Doğrusu sabah; dan yerinin ikinci ağarmağı.

Sübh-kazib – yalançı sabah; dan yerinin əvvəlinci ağarmağı.
Sürur – şadlıq.
Süvari – atlı.
Süqlab /bax Səqlab/.
Süpənd – üzərlik.
Süpəhr /Sipəhr/ – fələk.

Taun – vəba xəstəliyi.
Təət – ibadət.
Taskulah – təkərək papax; hindli papağı.
Təbir – yuxu yozmaq.
Təkbir – dua etmək; “alah əkbər” demək.
Təlx – acı.
Təlxək – turş, acı bitki.
Təmkin – möhkəmlik; bacarıq; qüdrət.
Tənbur /tənbura/ – çalğı aləti; dambura deyirik.
Təranə – avaz ilə oxumaq.
Təravət – təzəlik.
Təhdid – hədələmək, qorxutmaq.
Təfsir – təfsir elək, bir çətin anlaşılan kəlamı aydınlaşdırmaq, açıb bəyan etmək.
Tövhid – birlik, bir bilmək.
Tilsim – dua, yalançı dua.
Tişə – külüng; kərki.
Tuba – tuba ağacı, cənnət ağacı; tuba cənnət də demək olur.
Tuq – boyun bağı, gərdənlik.
Tutiya – gözə çəkilən toz, sürmə.
Tuğra – Nişan, hükmət nişanı.
Türbə – torpax, pak torpax.
Türfə – gözəl; qəribə; əcayib-qərayib.

Ud – əksər Hindustanda bitən ağacdır ki, yandıqda xoş iy verir; Çalğı aləti.

Ümman – böyük dəniz; dərya.

Ünqa – adı var, özü yox; mövhum bir quşdur. Simurq (bax) dəxi deyirlər.

Üstürlab – keçmişdə işlədilən ulduzların hərəkətini və vəziyyətini bildirən ölçü aləti, ki bununla gələcəkdə dünyada nə olacağını bilmək olarmış.

Fateh – fəth edən, açan, qalib mə`nasında işlədilir.

Faxtə – ögey; alabaxta.

Feyz – bərəkət.

Fəğan – fəryad.

Fəğfur – Çin hökmdarının ləqəbi.

Fərzanə – bilici, alim; zirək.

Fərsəng – uzunluq ölçüsü; beş kilometrlik məsafə; on iki min adım yer.

Fərsəx /fərsəng/.

Fərhəng – əql; elm; ədəb; lüğət.

Fəsih – fəsahtəli; natiq; yaxşı danışan.

Fil – mə`lum böyük heyvan, əksər Hindustanda olur. Keçmişdə müharibə üçün öyrədərdilər. Sətrənc oyununda bir fiqura adıdır.

Filban – fil saxlayan, fil öyrədən.

Filsof – fəlsəfə alimi.

Xaqan – padşah. Əslində Çin hökmdarının ləqəbi imiş.

Xanman – ov mayehtacı; var-yox.

Xar – tikan; zəlil; məzlum, ölçü.

Xarvar /daha doğrusu **xərvar**/ ölçü; çanaq ölçüsü – ön çanaq, əslində bir eşşək yükü qədar. Burada çox deməkdir.

Xədənk – qayn ağacı; həmin ağacdən hazırlanmış ox.

Xəzan – payız.

Xəlil – dost, ad.

Xəlخال – keçmişdə qadınlar topuxlarına bağladığı bəzək – biləzik.

Xəm – əgri; Qadınların qıvrım saç birçəkləri; Bükük; Kəmənd.

Xəndə – gülüş.

Xəndan – gülər.

Xərrat – dülgər.

Xərac – vergi.

Xizran /Xizəran/ – Hindustan qamışı ki yumşaq olur, əgilər amma sınımaz; bambuq.

Xiymə /Xeymə/ – çadır.

Xirqə – dərviş geyimi; uzun ətkli geyim; əslində yamağa və yamaqlı geyimə deyilir.

Xislət – xasiyyət; əxlaq, gözəl əxlaq.

Xosrovlik – ululuq, böyüklük, kübarlıq.

Xüşə – sünbül.

Xudavənda – ey xudavənd.

Xudbin – özünü görən, lovğa.

Xudpəsənd – özünü bəyənen; özünü sevən.

Xuraman – yeriyan; sallana-sallana gedən, nazla yeriyan.

Xürrəm – şadlıq; şad, şad kimsə

Xurşid – Günəş.

Hatif – səslənən; Qeybdən səslənən; Qeybdən gələn səs.

Hədəf – nişana.

Həvasil – hövsələlər.

Həzimət – məğlub olmaq; sınımaq.

Həkkak – qazıcı, qazmaçı; naxış vuran.

Həmahəng – birahəngli, havası bir olan, havası biri birinə uyğun.

Həras – qorxu.

Hərasan – qorxulu.

Hərəmxana – külfət evi; yataqxana, yatacaq evi.

Həsəd – bəxl, baxıllıq.

Həsbhal – haləhval.

Həşr – qiyamət.

Hiddət – acıx.

Hilal – təzə ay, 2-3 günlük ay.

Hindu – qara, qul, oğru, xal mə'nalarında işlədilir. Əslində hindli deməkdir.

Hirz – hif[z] etmək, saxlamaq.

Hicab – pərdə, utanma.

Hicran – ayrılıq.

Hövlək – qorxunc, qorxulu.

Hur, huri – cənnət qızı.

Humay, huma – böyük okean adalarında olan bir quşdur. Cənnət quşu deyilir. xoşbəxtlik, dövlət mə'nasında dəxi işlədilir.

Deyərlər ki: humay quşu hər kəsin başına kölgə salarsa, o kəs xoşbəxt olar, böyük rütbəyə çatar, varlanar.

Çəng – saz; qaynaq, pəncə.

Çəngi – saz çalan; mütrüb; həm çalan, həm də oxuyan.

Çənbər – dairə; fələkin dairəsi, həlqə.

Çutqu – dingə.

Çövkan – cərid (cıdır, toptop) oyunda at üstündən topu atıb tutmaq üçün olan ucu əyri dəgənək.

Cəzb – çəkmək, şeyi özünə sarı çəkmək.

Cəsür – qüdrətli, qorxmaz.

Cövlan – dolanma, fırlanma.

Cəng – müharibə, da`va.

Cizyə – vergi.

Cirm – gövdə.

Sahin – tarlan.

Şeyda – dəli; dəlicəsinə; şövq və həvəsin nəhayəti

Şə bədəbaz – oyunbaz; hoqqabaz.

Şəbpərə – yarasa.

Şəbistan – İran şahlarının gecə sarayı; yatacaq qəsr.

Şəbxun, şəbixun – gecə baskını.

Şəkərxənd – dadlı gülüş, şəkər kimi şirin gülüş.

Şəmşir, şimşir – qılınc.

Şəfaət – şəfaət istəmək, mərhəmət istəmək, günahı bağışlamağı rica etmək.

Şəhryar – padşah

Şəhsuvar /şahsuvar/ atlı şah; böyük şah.

Şikərgah – ovlax.

Şüür – ağıl; bilik; fərasət.

Eymən – əminlik; arxayınlıq.

E`tidal – ortahal, mülayim.

Ehtiras – istək; həvəs; şövqli istək.

MÜNDƏRİCAT

Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeması haqqında anonim əlyazma (<i>Əzizəğa Nəcəfzadə</i>)	3
1-ci dəftər. Mətnin şərhı	11
2-ci dəftər. Tarixi və əfsanəvi adlar və coğrafi terminlər	46
3-cü dəftər. Lüğət	69

Nəşriyyatın direktoru:	<i>Səbuhi Qəhrəmanov</i>
Kompüter tərtibçisi:	<i>Rəvanə İlmanqızı</i>
Bədii tərtibat:	<i>Şəlalə Məmməd</i>

Formatı 60x84 ¹/₁₆
Həcmi 5,5 ç.v. Tirajı 300
Müqavilə qiyməti ilə

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28

A2f312260

بزرگان در دربار پادشاه	کوزن شیرازی می نمود	سکستی در گریبان کوفی	مگر بوی باد را چه
آه و آوازه نواز	کمی خورشید به روی کی کوما	زده کوشه فرمان برایش	ز غیورانه بود و اخترانش

چو در شرف	بشیر زوب کلگون کردید	عزانی که رسید ان کزیند	جو کام از گوی و چو کان کزیند
که در شرف حساس	نخیزان سپید کونا کون کزیند	سپید انداختن ج بلان کزیند	در آنجا سوی هموار کزیند